

AZ EGYIPTOMIAK VALLÁSÁRÓL.

„Az emberiség egész történelmében nincs érdekesebb, mint a vallás történelme“, mond Müller Miksa,¹⁾ és méltán. Mert van-e más tényező a népek életében, a mely oly sok oldalú tájékoztatót nyújtana az illető kor szellemi értékéről, mint a vallás? van-e szellemi termék, melyet a népek öntudatosabban s több kötelességérzettel törekedtek volna fentartani az utókor számára, mint a vallás? Az, hogy az emberek mit hisznek e világ s maguk eredete, rendeltetésük és céljuk felől, nem csak próbaköve szellemi és erkölcsi előhaladásuknak, hanem valóságos eredménye.

Igaz, hogy a vallásos fogalmak is fejlődés alá lévén vetve, mindjárt-mindjárt jönnek korok, melyekben a régi tanok elvesztik hitelüket s a természetellenes szerek alkalmazása által fentartott hagyományok nem közös kincsei többé az illető népnek, de az ilyen viszonyok csak annak kifejezői, hogy a népek szellemi munkálkodása időközben újabb eredményekhez jutott s ez érvényt kíván szerezni a vallásban is, azt javítani vagy fejleszteni akarja. A vallás tehát kincses háza a népeknek, melybe időnként berakják szellemi munkálkodásuk legszebb kristályait, szívük érzelmeinek legtisztább gyémántjait. E kincses ház tartalmának minőségén látszik meg, hogy a népek az anyagságból mennyire emelkedtek fel az eszményi tudatára.

A monotheismus hirdetője szánalommal nézhet a görög istenek anthropomorphismusára, de az emberi mivelődés történelmének kutatója egyebek között a legbecsesebb adatot fogja abban találni arra nézve, hogy a görög eszményképe a tökéletes emberről milyen volt; meg fogja tanulni belőle, hogy bár a görög szerette az élet örömeit, szerette az anyagi jókat és ezeket megbecsültette isteneivel is, de mindazoknál mégis többre bírta tartani az eszményi tisztaságot, az eszményi tökéletességet. Továbbá, ha az árja népek eredeti vallása csakugyan monotheismus volt, ettől

¹⁾ *Essays von Max Müller*: Leipzig 1869. II. 171.

az Olympusig csak süllyedést láthat a monotheismus buzgó híve, de a történetbuvár a görög pantheon alakjairól le fogja olvasni a görög legsajátabb vonásait: látni fogja, hogy a görög birt a természet szépségeit átértő, hasznos adományait értékesítő tehetséggel, hogy e tehetséghez képest idealismusát az élet realitásába vonta, arra alapítá, midőn erős phantasiával megalkotott istenvilágát a látható világban kereste; látni fogja, hogy a görög egyéni értékének erős tudatával, az életrevaló kedély nyílt őszinteségével birt, midőn helyén valónak látta, ha, bár anyagi vonásokkal felruházott, de főként eszményileg alkotott isteneihez társul szegődött; látni fogja, hogy a görög vallása alkotásában nemcsak a képzelem röpké szárnyain lebegett, költvén az istenekről illő és illetlen történeteket, hanem bölcselkedett is, kutatván az eredet és vég kérdéseit, sejtván a természeti törvények változhatatlan voltát, megtalálván az élet ösztönzőjét a vonzódásban, szeretetben. Látni fogja tehát, hogy a görögnek életrevalósággal párosult érzeke az eszményi iránt, nyílt kedélye, bölcselmi, szépészeti és költői tehetsége azok a főtényezők, a melyek hatása alatt a görög vallás alakult.

Ha tehát ily fontos hely jut a vallásnak a történelemben és a népek szellemi és erkölcsi tőkéje megítélésében, méltányos, hogy a történetíró gondos figyelemben részesítse azt a szempontot, a melyből igazságot akar osztani.

E tekintetben talán egy nép sem részesült hosszú időközön keresztül oly méltatlan elbánásban, mint az egyiptomi és e sorok célja éppen annak ismertetése, hogy ma már korunk fáradhatatlan szorgalmú kutatói fényes elégtételt szolgáltatnak a sokáig félre ismert népnek.

Az iskolában úgy tanultuk, hogy balga népnek kellett lennie annak az egyiptominak, midőn kutyát, macskát istenének fogadott. A classicus és régi keresztyén írók hagyománya ez. Satira- és komoediáiróknak jó anyagul szolgáltak az élcelődésre Egyiptom istenei. Juvenalis¹⁾ gúnyolódik, hogy Egyiptomban egy helyen krokodilt, másutt macskát, kutyát imádnak; szentségtörés, valakinek a fogát hagymába vágnia. Oly jámbor nép — kiált fel — melynek számára kertben teremnek az istenek. Több száz évvel előtte Anaxandrides görög komoediáiró egy helyen ilyen szavakat intéz egyiptomiakhoz: „Soha sem tudnék bajtársatok lenni, mert

¹⁾ XV. satira.

nagyon is különbözők szokásaink, törvényeink. Ti bikát imádtok, én az isteneknek áldozok ilyet; az angolna nektek hatalmas isten, nekem csemege; ti nem esztek disznóhúst, én nagyon szeretem; a kutyát isteni megtiszteltetésben részesítitek, én megverem, valahányszor húslopáson kapom. Nálunk törvény, hogy a papok ép testűek legyenek, nálatok körül kell metéltetniök. Ti sirtok, ha beteg macskát láttok, de én jó kedvvel agyon ütöm s lehúdom bőrét. Nálatok a cziczkány hatalmas lény, nálunk mit sem adnak rája.“

Alexandriai Kelemen, a tudós patriárka, a cifrázkodó, de lelkükkel nem gondoló nőket az egyiptomiakhoz hasonlítván, mondja: „Templomaik fénylenek az aranytól és elektrumtól, ragyognak India és Aethiopia tarka köveitől. Belsejüket arannyal kivert függönyök takarják el. De ha az épület belsejébe hatolsz és még magasztosabb látványt remélve, a templom istenszobra után nézel és ha a képhordozó vagy más pap a templomkerületből szigorú magatartással elődbe lép s egyiptomi nyelven énekelve, a függönyt kissé föllebenti: nagyot kell nevetned tiszteletük tárgya felett; mert az istenségből, melyet kerestél, melynek meglátására türelmetlenül törekvél, semmi sincs. Mit látsz? Egy macskát, krokodilt, kigyót vagy más hasonló, egy templomhoz méltatlan állatot, melynek igazi helye egy juk a földben, mocsár vagy utczásár volna. Az egyiptomiak istene le van leplezve! egy állat az, mely bársonypárnán hentereg.¹⁾

Az ilyen felfogás éles ellentétben áll ama vivmányokkal, melyekkel az egyiptomi élet ismeretét századunk gyarapította. Nem egyeztethető össze azzal a magos fokú civilisatióval, melynek birtokában volt már Egyiptom legkevesebb 3000 évvel K. e. s mely egy kitünő aegyptolog szerint sok tekintetben nem állott megette a XIX. század európai civilisatiójának.²⁾ Ellenmond ama felfogásnak az a rendkívüli vallásosság, mely az egyiptomiakat jellemezte. Már Herodotosnak is feltűnt ez,³⁾ az újabbkori kutatások pedig

¹⁾ Az idézetek Anaxandrides és Alex. Kelemenről Le Page Renoufnál, Vorlesungen über Ursprung und Entwicklung der Religion, erläutert an der Religion der alten Aegypter. Autorisirte Uebersetzung. Leipzig, 1881. 1—4 l.

²⁾ Renouf 76. l.

³⁾ Herodotos II. 37, azt mondja az egyiptomiakról, hogy a világon a legvallásosabb nép.

kétségtelenné teszik. A Nilus völgyében az emberek lépten-nyomon érezhették valamely vallásos gondolat jelenlétét. Hosszú kalendáriumuk volt vallásos ünnepeikről; a par excellence építő egyiptomiak középületeinek nagyobb része vallásos színezetű volt, templomaik körül aztán nagy gonddal és fényvel tartották gyakori körmeneteiket s egyáltalában alig volt valami emberi foglalkozás, melynél bizonyos vallási szabályokat ne kellett volna figyelembe venni. A korunkig fennmaradt egyiptomi kéziratok nagyobb része vallásos tartalmú s azokban is, a melyek világi dolgokról szólnak, minden lapon, gyakran minden sorban, fordulnak elő vallási vonatkozások. Az a vallás tehát, a mely ilyen mély vallásos érzületet birt felkelteni és évezredek át fentartani, nem lehetett oly szűk látókörű, oly alacsony fokú, mint az egyiptomiaknak tulajdonított fétisbálványimádás stb.

E föltevésnek igazat ad a legújabbkori aegyptologia s hamisaknak bizonyítá be ama kicsinylő ítéleteket. A ki nem bírja elképzelni ama régi tudósítók tévedésének lehetőségét, gondolja meg, hogy felekezeten kívül állók, hányszor ítélnék hamisan. A római világ első rangú államférfiai, legkitűnőbb írói mily sokáig tápláltak hamis fogalmakat a keresztyén vallás felől. Hadrián, a tudományosan képzett római császár (K. u. 117—138), ki szeretett philosophusokkal társalogni, a különféle vallásokkal megismerkedni, ki uralkodásának kétharmada alatt provinciáiban a végett utazgatott, hogy alattvalói szükségével, törekvéseivel a közelből megismerkedjék, Egyiptomból azt írta barátjának, hogy itt a keresztyének Serapist imádják.¹⁾ A kor legnagyobb történetírója, Tacitus veszélyes babonának mondja a keresztyén vallást, követőit a zsidókkal együtt az emberi nem gyűlölőinek.²⁾ Az ifjabb Plinius, a szónok, író és Bythinia kormányzója Trajan császárhoz írt levelében nem bírja eldönteni, hogy miben állanak a keresztyén tanok s hivatalból üldözendők-e? Mégis úgy hiszi, hogy a keresztyének egy káros babona rabjai.³⁾

Juvenalis gúnyos szavainak czáfolatára kielégítő támpontot nyújt csak Herodotos is. A pyramisokról írva, felemlíti, hogy Cheops

¹⁾ Hadrian levele: *Scriptores Historiae Augustae*. Vopiscus: *Vita Saturnini* 8. — bár valószínű, hogy Hadrián később teljesebb információt nyert Aristides és Quadratus apologetáktól.

²⁾ *Annales* XV. 44. ³⁾ Plinius, *Epíst. lib. X.* 97.

pyramisán dolgozó munkások a munka tartama alatt mennyi hágy-mát ettek.¹⁾ Már most miként legyen lehetséges, hogy egy ókori uralkodó nép isteneit a megvetett rabszolgáknak, hadi foglyoknak — mert többnyire ilyenek dolgoztak az óriási műven — dobja oda táplálékul. Az egyiptomiak úgy jártak, mint a zsidók, kiket, mivel a disznót, mint tisztátalan állatot, nem ették, azzal vádoltak a régiek, hogy azt az állatot istennek tartják. Elmondattott a nem keresztyénekről is, hogy szamarat imádtak. Végre voltak a nem egyiptomi régi írók közt is olyanok, kik az u. n. állatcultust nem tartották fétisimádságnak, hanem csak symbolicus jelentőséget tulajdonítottak neki.²⁾

De a méltatlan vádak ellenében teljes igazolást az egyiptomiak vallásának a jelen században új alapokra fektetett aegyptologia nyújt. A hieroglyphek megfejtése váratlan fényt vetett a fontos kérdésre. A nagy számmal fenmaradt szent iratokban léptenyomon fordulnak elő istenről olyan kifejezések, a minők bármely monotheismusnak becsületére válnának. Ilyen kifejezések: isten egy, egyedül való, hasontárs nélkül, végetlen, örök, mindenható, megközelíthetetlen, láthatatlan, alakja, neve rejtve van, ég és földura, mindenek teremője stb.

E fölfedezés a kérdéseknek egész sorát vonta maga után. Azok a monotheisticus jelzők hogyan egyeztethetők a legalább is látszólagos polytheismussal? Mert Amon mellett ott van Ptah, Osiris, Isis, Horus, Thot, Anubis, Seth stb. kik mind határozott személyiséggel bíró istenalakoknak látszanak. Félreértésen alapul az egyiptomi polytheismus vagy nem? Ha az utóbbi eset állana, létezett-e a sok istenhívés mindig s Egyiptomban talán különleges módon értelmezendő? vagy eredetileg volt polytheismus az egyiptomiak vallása s azután vált monotheismussá? vagy megfordítva, az eredeti monotheismus fajult polytheismussá? Minő jelentőségük van a cultusban szereplő állatoknak, régen fétisek gyanánt ismert alakoknak?

Azok a tudósok, a kik e vallást a közel múltban kutatásuk tárgyává tevék, egyetértének ama sokat mondó, emelkedett jelzők kiolvasásában, de eltérnek az imént felvetett kérdések megfejtésében.

¹⁾ Herodotos, II. 123.

²⁾ Renouf 5—8 I.

Champollion az újabbkori aegyptologia megteremtője volt az, ki az egyiptomi vallás helyesebb felfogása tekintetében is kiadta a jelszót. Nézetét bátyja így ismerteti: „Nehány szó elegendő arra, hogy az egyiptomiak vallásáról helyes és tökélyes fogalmat nyerjünk: e vallás tiszta monotheismus volt, mely kívülről symbolicus polytheismusnak látszott.“¹⁾

Mélyre ható tanulmányokat azonban ez irányban először Rougé tett. Évek hosszú során át búvárolta a szent iratokat és ezek értelmezése tekintetében egy szintén kitünő aegyptolog²⁾ véleménye szerint senkit sem hallgathatnának ki több joggal, mint őt. Egy felolvasásban, melyet a párisi Katholikus Társulatban tartott,³⁾ a következő, gyakran idézett ítéletet mondja ki: A szent iratok, az általa adott értelmezés szerint, melyet sokszor megvitattak ugyan, de meg nem döntöttek, sőt inkább megerősítettek, „a leghatározottabban kifejezik, hogy isten egy, egyedül való, egyetlen, ki mellett mások nincsenek. — Ő az egyetlen, ki az igazságban él.“ Istenről mondják a szent iratok: „Te egy vagy s millió lény veszi tőled eredetét. — Ő teremtett mindent, egyedül ő nem teremtett. Csupa világos, egyszerű és határozott fogalom.“⁴⁾

Tudva van, hogy Egyiptom kerületekre, megyékre volt osztva, melyeket a görögök után közönségesen nomosoknak neveznek. E nomosok főhelyén volt az illető megye cultusának központi telepe, főtemploma, úgy hogy e főhelyek közigazgatási és vallási központok voltak egyszerre. A megyei cultusokban szerepeltek rendszeren az országban általánosan tisztelt istenek, de feltűnő, hogy mindenik nomosban található egy olyan isten nevet, a melyet a legtöbbször emlegettek s melynek viselője társainál nagyobb tiszteletben részesült. Így Memphis főistensége Ptah, Denderáhé Hathor, Hermopolisé (Chemenué) Thot, Thébaeé Amon stb. Ezek az istenek itt nem említett társaikkal együtt minden nomosban tiszteltettek, de mint említve volt, mindeniknek van egy olyan házája, olykor több is, hol első rangú szereppel bír. Ezek az istenségek a maguk külön nevükkel, külön szobraikkal, mind külön

¹⁾ P. Pierret. Le Panthéon Égyptien. IV.

²⁾ Renouf i. m. 84.

³⁾ Conférence sur la Religion des anciens Égyptiens par M. le vicomte Em. de Rougé. 14 avril 1869.

⁴⁾ I. m. 12—13. l.

személyiségeknek tűnnek fel s ezért, valamint a megszokás következtében mi is csak így szólunk róluk, de Rougé határozottan állítja, hogy „a különböző nevek alatt mindig ugyanaz a tan ismétlődik. Egy eszme uralkodik e tanban: az egy és őseredeti (primordial) isten eszméje; ez az isten mindig és mindenütt egy olyan substantia, mely maga magától létezik, a megközelíthetetlen egy isten.¹⁾

A mi e lény viszonyát a világhoz illeti, iratok szerint, melyek Mózes előtt legkevesebb 1500 évvel jöttek létre, az isten teremtmény, — ő alkotta az eget, — ő teremtette a földet, — ő hívott létre mindent, milétezik. — Te egyedül vagy s lények milliói származnak te tőled. — Ó a lét és nem lét ura.²⁾

Rougé azonban bevallja, hogy az egyiptomi vallás, mely kezdetben ily emelkedett volt, idővel a legsztelenebb polytheismusá vált.³⁾ Ennek első oka az, hogy az egyiptomi vallás a történelmi kor kezdetével sabeismusba csap át. A nap, mint a látható világosság, az eszményi világosság jelképének tekintetvén kezdetben, csakhamar magának istennek manifestatiója számába ment a szemlélő előtt, minden napi születése saját benső erejének tulajdonítván. Ez az első alkalmazása az emanatio tanának, mely az egyiptomi bálványimádás forrása. Második oka az eltévelyedésnek az a tantétel, mely szerint isten nem teremtett, magamagától létezik, de hogy létezzék, folyton teremti maga magát; (e tételből foly az egyiptomi szent háromság tana is, melyről később bővebben) de magával együtt az anyagot is. Ime az emanatio tana a maga teljességében; innen a Nilus, az állatok, szóval minden létező istenítése, tehát a legkiterjedtebb polytheismus. Mind e mellett az egység tana folyton fennáll az isteni címekben s tiltakozni látszik a polytheismus támadása ellen, egészen a Ptolemaeusok koráig.

*

Le Page Renouf az egyiptomiak vallásáról tartott felolvasásaiban⁴⁾ egyetért Rougéval a monotheistikus elem jelenléte te-

¹⁾ Conférence, 15 l.

²⁾ Confér. 17. ³⁾ U. o. 27.

⁴⁾ Vorlesungen über Ursprung und Entwicklung der Religion, erläutert an der Religion der alten Aegypter von P. Le Page Renouf. Autorisirte Uebersetzung. Leipzig 1881 240 lan

kintetében s előszeretettel sorolja fel ide vonatkozó adatait — a milyenek példáit a fennebbieken már láttuk — de a polytheismust mutató vonások párhuzamos létezését igyekezték megfejteni, Rougétól eltérő eredményre jut.

Felolvasásaiban tömören fejezi ki többeknek ama meggyőződését, hogy bár az istenek száma végtelennek látszik, nagyon is leszámítható. Ő többször megkíséretté névsorukat összeállítani, de soha sem birt végére jutni. A feliratok azonban a legbiztosabb útmutatást szolgáltatják arra nézve, hogy a hosszú névsor rövidíthető, hogy ugyanazon istenség a legkülönbözőbb nevek alatt tiszteltetett. Ra p. o. a biban-el-moluki királysírok falaira vésett litániában 75 különböző névvel neveztetik. A Halottak Könyvében egy egész fejezet nem tartalmaz egyebet, mint Osiris neveit. A denderai feliratokban Hathor istennő neveiből hosszú sorozat van egybeállítva s abban nemcsak Isissel van azonosítva, hanem azon kívül a saisi Neiththel, bubastisi Basttal s még sok más istenséggel. „Az egész egyiptomi mythologia tulajdonképen Ra és Osiris története körül forog és a mi e két istenről mondatik, gyakran annyira össze van kuszálva, hogy lehetetlennek látszott rendezni és külön választani; de a nehézség azonnal eltűnt, mihelyt találtak okmányokat, a melyekben Osiris és Ra azonosok.“ P. o. ilyeneket, minő egy szent irat következő kifejezése: „Ra Osiris lelke, Osiris Ra lelke.“¹⁾ „Végre napfényre kerültek olyan iratok is, a melyekben úgy Ra és Osiris, mint Amon és a többi istenek nevével együtt teljesen eltűnnek s isten egysége a monotheistikus vallások legnemesebb nyelvén hirdettetik.“²⁾

„Ámde az egy és egyedül való isten elragadó jelzői bármily általánosan elfogadta is azokat az egyiptomi orthodoxia, valósággal sohasem vezettek monotheismusra.“³⁾ És így sajátzerű fejlődést vett az egyiptomi vallás. Renouf tekintve, hogy a polytheisticus és monotheisticus tanok a szent iratokban minduntalan egymás mellett fordulnak elő, kimondja, hogy: „Az egész egyiptomi irodalomban nincsen egyetlen tény sem, mely szilárdabban állana, mint az, hogy ugyanazon emberek hittek az egy istenben és egyúttal sok istenben is és senkinek sem jutott eszébe ebben ellenmondást látni.“ A mi eszünk szerint ez képtelennek látszik, nem így az egyiptomiak előtt.

¹⁾ 106 l. ²⁾ 82—3 l. ³⁾ 214 l.

Az ők rendszerük t. i. pantheismus volt. A mindenséget fen-
 tartó, mozgató, a természetben rejlő egyetemes erőt vallották is-
 tennek. Ez az egyetemes erő magában véve egyetlen, öröktől fog-
 va való, végetlen tartamú és hatalmú. De ez az egységes erő a
 természeti tüneményekben ezerfélekép nyilvánul, mit midőn észlel-
 tek, a mythologia közbejöttével külön erőket, isteneket teremtet-
 tek. Mihelyt az első, közetlenül észlelt természeti tüneményt, mint
 az egyetemes erő egyik nyilatkozványát különböztették meg s an-
 nak előidézőjét a primitiv nyelv segélyével nem bírván elvontan
 kifejezni, képletesen, concret tárgyakról kölcsönzött elnevezéssel
 jelölték meg: megszületett az első mythus, hogy aztán ezer kövesse.
 Az isten különböző nyilvánulásai emberies fogalmaktól kölcsönzött
 elnevezésekkel illetetvén, sőt történetkéek alakjaivá tétetvén, bekövet-
 kezett az elvont, egységes egyetemes erő különféle, a természetben ha-
 tó tulajdonainak personificálása és tulajdonnévvel ellátása, mit már
 aztán polytheismusnak nevezhetünk. P. o. isten legnagyobbszerű nyil-
 vánulásának a napot s éltető hatását tartották. Minden napos feljöve-
 telét nem birták másként kimagyarázni, mint annak felvételével,
 hogy újra születik: Ha így, akkor szülnék is kell lenni s ilyen
 lehetett az égbolt, a föld, a víz, mint a honnan a nap reggel
 felbukkanni látszik. És csakugyan az égbolt, a föld, a víz úgy sze-
 repelnek az egyiptomi mythologiában, mint a nap atyja vagy anyja,
 ezek personificáltattak s eredeti appellativumjuk nomen proprium-
 má vált. A személyeknek történetüknek is kellett lenniök. Lettek
 is a legendák. P. o. a feljövő nap, melyet Horusnak neveztek, küz-
 deni látszott a sötétséggel, mielőtt kibukkant volna a szemhatá-
 ron. Küzdött a világosság ellenségeivel, melynek fő personificatió-
 ja Set volt. A küzdelem nem lehetett könnyű. Set vadkan alak-
 jában kiszúrta Horus szemét, el is nyelte, de Horus a végén mégis
 győztes lett, kényszeríté Setet, hogy adja ki a szemét s most már
 ennek birtokában a láthatár fölé emelkedvén, szeme fényével be-
 világítá a földet.

A polytheismus tarka világában azonban nem vész ki az egy-
 istenségi elv sem. E sajátóságos viszonyt a nutar szó világítja
 meg, az isten fogalmának kifejezője. E szónál először is figyelmet
 érdemel az, hogy fentartotta magát a keresztyén koptok nyelvén
 (természetesen némi hangváltozással, de azonossága kétségte-
 len,) s míg a bibliafordításnál elkerülték az olyan szavak haszná-

latát, a melyek a régi vallással kapcsolatban voltak, ezen egyét megtartották, világos tanuságául annak, hogy e szó kifejezte a keresztényen koptok fogalmát istenről. A szó etymologiai értelme, mint Renouf fejtegeti s illetékesek elfogadták, annyi mint erő, hatalom, mint a héber El. „A gyakran előforduló egyiptomi kifejezés nutar nutra teljesen megfelel a héber El-Schaddai-nak s e név az, mely alatt istent, mint maga Mózesnek kijelenté, ismerte Abraham, Izsák és Jákób: „És szólítván isten Mózeset, monda neki: Én vagyok az Ur. És megjelentettem magamat Abrahamnak, Izsáknak és Jákóbnak a mindenható erős istennek nevében, de az én Jehova nevemben nem jelentettem meg magamat nekik.“¹⁾

Nutar nutra amtu heret egyiptomi szólam, annyi mint: „A mindenható hatalom, mely az égben lakik.“ Ez a nutar szó tulajdonnévvé soha sem vált, megmaradt örökre névszónak, melyet egyaránt alkalmazhattak azon hatalmak mindenikére, melyeknek az egyiptomiak képzelme tevékeny szerepet tulajdonított a világ kormányzásában, és így az egyetlen hatalomra is, melytől minden más származik. „Horus és Ra, Osiris és Set véges erők nevei“ — a mythologiában t. i. a mely anthropomorph származásukról, vivődásukról és pusztulásukról beszél — „de e mellett mindenütt találkozunk egy olyan hatalommal is, a melynek nincs tulajdon neve, semmi mythologiai vonása, melyet mindig egyes számban szerepeltetnek és csak úgy foghatni fel, mint tárgyát e sensus numinis-nek vagy a végetlen megösmerésének.“²⁾

Renouf egész sorozatát adja a legrégebb időkől származó bölcs mondatoknak, melyekben istenről az egyes számban, a nélkül, hogy tulajdonnévvel illetetnék, van említés téve.

1. A Krisztus előtti IV. ezredben élt Ptah-hotep irataiból: ³⁾

„Ha valaki felfuvalkodik, isten, ki neki az erőt 'adá, megalázza.“

„Ha bölcs vagy, neveld fiadat úgy, hogy isten szeresse.“

„Javaid isten jóvoltából gyarapodtak.“

„A jó fiút isten adományának mondják.“

2. Egy pétervári papyrusból:

„Isten ösmeri a gonoszt, vérig bünteti.“

¹⁾ Mózes II. 6, 2—3.

²⁾ Renouf 87—93. ³⁾ Lásd lennebb: 297. lap.

3) Az irnok Ani mondataiból:

„Imádkozz Istenhez alázattal, szerető szívvel, könyörgéssé szavait titokban mond el.“

Egy helyen Ani az anyai gyöngédségről irván, miután szólott az anya önfeláldozásáról a gyermek születésétől kezdve, így folytatja:

„Iskolába küldtetél s mig te a betűket tanultad, ő pontosan eljárt tanítódhoz, hogy neked hazulról kenyeret és italt vigyen. Most már elérted a férfikort, van feleséged, saját házad ura vagy, de soha se feledd a fáradságos munkát, melyet anyád magára vállalt, sem áldott gondosságát, melyet neked szentelt. Őrizkedj, hogy ne legyen oka, rólad panaszkodni, hogy kezeit istenhez ne emelje s az reá hallgasson.“

„Add át magadat egészen istennek, őrizd meg magad számára állhatatosan és légy holnap olyan, mint ma voltál.“

„Igy beszélnek — mond Renouf — az egyiptomiak minden időben. Történelmük legkorábbi szakában is éppen olyan biztonnával szólnak egyesben a nutárról, mint a legkésőbbiben. Nem lehet kétség, hogy ki értendő e hatalom alatt, a melyet nem habozunk fordításainkban istennek nevezni. Minden bizonynyal az egy igaz ,isten‘, ,ki közülünk senkitől sincs távol, mert benne élünk, mozgunk‘ és az ő ,örök hatalma és istensége‘ és a világot kormányzó ereje ,a fény által lesz nyilvánvaló, mely mindenkinek világol, ki a világra jó.“¹⁾

Hogy az első tekintetre oly ellentéteseknek látszó vallások egyeztetése nem erőszakolt, nem képzeltetlen, megvilágíthatjuk a következő hasonlattal. Az emberi szellem, elme vagy lélek, vagy nevezzék akárhogy, több tekintetben hasonlítható a mindenséget kormányzó nagy elvhez, a mint ezt a vallások kedély felfogja. Nem teremtője a mi mikrokosmosunknak, de vezérlője, sőt fentartója is. Mózes tanítása szerint isteni eredetű, mert isten „lehellé“ a lelket az emberbe, kit a maga ábrázatára és hasonlatosságára teremtett. E lélek a monotheismus istenéhez kiválóan hasonlít a tekintetben, hogy egy. És mégis az életben, beszédünkben, lélektani tanulmányainkban nem bontjuk-e fel sok részre, nem különböztetjük-e meg tulajdonságai szerint, nem beszélünk-e judiciumról, phantasiáról, memoriáról, találékonyságról, lelkiismeret-

¹⁾ Renouf, 94—97.

ről, akaratról, a melyek mind külön erők és fogalmak előttünk, melyek a régiek mythológiájában még personificáltattak is s mégis mindenki előtt nyilván való, hogy egységes szellemünknek csak részei, részleges tulajdonságai. Tovább menve, nem történik-e elég-szer, hogy ama megkülönböztetett rész szerinti erők egyik-mási-kára az alaperő nevét alkalmazzuk, p. o. valamelyik művének szemléleténél felkiáltunk: nagy az emberi elme hatalma, holott talán csak a találékony vagy képzelő erőre gondoltunk. Ilyen értelemben illethették az egyiptomiak ugyanazon névvel az istenség alapfogalmát, az egynek tartott istent, valamint annak egyes personificált nyilatkozványait. Dicsőítették ugyanazon magasztaló szavakkal az egy örök és egészen abstracte felfogott istent, kinek nincs neve, ki láthatatlan és Rá-t, Osirist a látható manifestatiót. S bár sok istent hozott létre kutató eszük és képzelődő tehetségük, nem jutott eszükbe ezeket nem az egy isten kifolyásának gondolni. Kétségtelen, hogy gyakran éppen ez a viszony szolgáltatott alkalmat az ilyes kifejezésekre: „Isten az istenek atyja“, „Ős atyja minden istenségnek,“¹⁾ természetesen eléggé primitiv kifejezés, de primitiv nyelvhez illő: képletes.

E viszony teszi érthetővé a vallás henotheistikus vonásait.

Renouf a végeredményben egyebek közt annak a kimondására jut, mi szerint, úgy látszik, hogy minden isten tulajdonképen nem egyéb, mint nevei az egy istennek, a ki mindnyájunkban benne van. Ez az isten azonban nem egyéb, mint maga a természet. És Pantheismus című fejezetében régi hymnusokat közöl, a melyek kétségtelenné teszik a vallás pantheistikus jellegét, még előbb azonban Henotheismus cím alatt egy sorozat olyan hymnust mutat be, a melyekben a hívő azt az istent, a melyikhez éppen fohászodik, a legfőbbnek, a többiek létrehozójának, a legnagyobbnak, egyedül öröknek tünteti fel, nem gondolva azal az ellenmondással, hogy másnap talán egy másik istent éppen olyan kitüntetésben részesít. Véleményünk szerint ez csupán annak a bizonyítéka, mit Renouf a fennebbiek értelmében kimondott, hogy t. i. a különböző nevek alatt mindig ugyanaz a vallásos gondolat lappangott. A mindenséget átható és fentartó, egy-

¹⁾ Brugsch lennebb idézendő műve 98. 1.

ségesnek hitt alaperőt, bár igyekeztek részleges tulajdonságai szerint megkülönböztetni, personificálni, a határt a természeti erők kapcsolatos működése miatt nem sikerült kiszabni, s azonos szerepet tulajdonítottak ugy a részeknek, mint az alaperőnek.

Ime azokból a hymnusokból a melyekben a különböző isteneknek ugyanazon szerepkör jut:

Egy, a párisi nemzeti könyvtárban őrzött sírirat, melyet III. Thotmes idejéből származottnak vélnek, Osirisről mondja: „Az örökkévalóság ura, istenek királya . . . Ő a legidősebb, az első testvérei közt, az istenek feje . . . Ő alkotá kezeivel a földet s annak vizeit, légkörét, növényvilágát, madarait, halait, férgeit és négylábu állatait.¹⁾

A british-muzeumban őrzött feliratán Horemheb királynak (a XVIII. dynastia utolsó királya) Tehutihoz (Thot) e szavak intéztetnek: Üdv neked Tehuti, Hermopolis ura, ki magadtól létezel, nem születél, egyetlen isten . . .²⁾

Egy másik hymnusban: „Üdv neked Ra-Tmu-Horus . . . ki mindent, mi létezik, állatokat, embereket szemedből teremtettél . . . minden isten ura . . . öröktől fogva való.³⁾

Egy turini papyruson: „Én vagyok az ég és föld teremője . . . Én adtam az isteneknek a lelket, mely élteti őket, reggel Chepera vagyok, délben Ra és este Tmu vagyok.

Másutt: „Üdv neked, oh Ptah-tanen, nagy isten, ki elrejtéd alakodat, — te öröködöl, ha pihensz; minden atyák és minden istenek atyja — te öröködő, ki az örökkévalóság végetlen időit járod. Az ég még nem volt megteremtve, nem volt megteremtve a föld, a vizek még nem hullámzottak: te összeraktad a földet, egyesítéd és megszámlálád tagjaidat. Mit szétszórva találtál, helyére illesztéd; oh isten, a világ építő mestere, neked nincs atyád, te magadtól vagy; nincsen anyád, önmagad ismétlése által születél. Eloszlatod a sötétséget szemed sugarával, az ég tetőpontjára hágsz és leszállsz, miként főlháltál. Ha az alvilágban időzöl, térded a földön, homlokod az égben van. Megtartod, mit teremtettél. Saját erődön mozogsz, önkarjaid ereje emel föl tégedet. Saját magadon nyugszol és a benned lakó titokzat tart fenn. Hangod moraja a

¹⁾ Renouf 204.

²⁾ ³⁾ Renouf 206.

fellegekben van, lehelleted a hegyek örmain . . . Ég és föld ama törvényeknek hódolnak, melyeket te adtál; azt az útát követik, melyet nekik kijelöltél, nem lépik át az ösvényt, melyet adtál nekik s számukra kijelöltél . . . pihensz s beáll az éj. Ha szemed fénylik, világos lesz nálunk. Dicsérjük Istent, ki az égboltot fölállítá, tányérát Nut kebelén úsztatja, ki az isteneket és embereket és minden nemüket létre hívta, ki minden országot és vidéket teremtett és a nagy tengert.¹⁾

Egy szép hymnusban, mely két példányban van meg a british-muzeumban a Nilus Ra, Amon, Ptah s más istenekkel identificáltatik, sőt a mindenek fentartójával és teremtőjével.²⁾

Egy a bulaqi muzeum birtokában levő hymnusból valók ezek az emelkedett szavak: „Üdv neked Amon, földi trónok ura, az ég ős lakója, legidősb e földön, megtartója a létnek, megtartója mindennek. Egy a te műveidben, egyetlen az istenek között; gyönyörű bika az istenek társaságában; feje minden istennek; igazság ura, istenek atyja, emberek és állatok teremtője, te, ki a füvet készited és a nyájakat táplálsz, te jótékony, Ptah nemzette hatalom, kit az istenek tisztelnek. Teremtője annak, mi fenn és alant létezik . . . Legdicsőbb ura a borzalomnak, első teremtője a földnek a maga képére, mily nagyok gondolatai, mennyire felette állanak más istenekéinek . . . könyörületesség ura, kinek szeretete vég nélkül való . . . Oh Ra . . . az élet, az egészség és az erő ura, legfőbb ura minden istennek, ki a láthatár közepén mutatod magadat, elmúlt nemzedékek és az alvilág kormányzója, kinek neve teremtményei előtt rejtve van; a te nevedben, mely Amon.³⁾ Te egyetlen, teremtője mind annak, a mi van; egy! egyedül való! minden maradandó teremtője; kinek szeméből az emberi nem származott, kinek szájából az istenek lépnek elő; ki füvet teremt a nyájaknak, termőfát a jövő nemzedékeknek; ki a folyamok halainak életet ad, szárnyat a madaraknak, hogy betöltsék a levegőt; lehelletet azoknak, melyek még a tojásban vannak; ki táplálja a madarat, mely repül és a madarat, mely fészket rak; ki ételt ad a csúszó-mászó és repülő állatoknak; ki gondoskodik az

¹⁾ 207—8. ²⁾ 208.

³⁾ Amon Plutarch tudósítása szerint, szó szerint azt teszi: rejtelem-Isis és Osiris, 10. fej.

egerek élelméről rejtekeikben, ki mindent, mi repül és a fákon él, fentart . . . Atyja minden isten atyjának . . . Egyetlen, kihez hasonló nincs.¹⁾

Pantheismus című fejezetben a mondott szempontból közölt hymnusok közül álljon itt a legelső, mely a legérdekesebb is, s mely az el-kargehi oasis templomának falaira van vésve: „Az istenek üdvözlík ő királyi felségét, mint urukat, ki mind-
 abban, a mi csak van, nyilvánul és a kinek neve mindenben ott van, hegyben, folyamban. Az, mi minden dologban maradandó, Amon. E királyi isten kezdettől létezett. Ő Ptah, a legnagyobb az istenek között . . . A te titkod ismeretlen és a titokteljes víz mély-
 ségeiben pihen. Az útra léptél s megvilágítád ösvényedet, minden nehézséget legyőztél a te titokteljes alakodban. Minden isten felvette a te alakodat, de a tiedhez képest az övéké fény nélkül való. Téged dicsőít minden, mi itt van. Ha este az alvilágba visszatérsz, fölkelte Osirist sugaraid fényével.²⁾ Téged dicsőítnek azok, kik a sirokban pihennek . . . Te vagy az ur, tied az ég országa és a föld hódol akaratomnak. Az istenek kezében vannak, az emberek lábaidnál hevernek. Melyik isten hasonló hozzád? Mint Ptah alkottad, a kettős világot, Amonhoz hasonlóan trónodat a kettős világ életére építetted. Lelked mindkét égnek oszlopa és boltíve. A te alakod született meg először, te fénylesz, mint Amon, Ptah és Ra . . . Shu, Tefnut, Nut és Khonsu alakjait veszed fel, a te szentélyedben laknak ők az ithyphallikus isten jelképei alatt. . . . Te vagy Mentu, Ra. Te Sekár vagy; te a Nilussá változol. Te vagy az ifjuság és vénség. Folyamod által életet kölcsönzöl a földnek. Te vagy az ég, te vagy a föld, te vagy a víz, te vagy a levegő és minden, mi ezekben van.“

Ugyanabból a templomból másolta le Brugsch azt a hymnust, mely arról az istenről szól, ki minden dologban immanens . . . . nélküle nincs semmi . . . Amon neki képmása, képmása Atmu, Chepera, Ra; egyedül ő teremti magát millió meg millió alakban.³⁾

*

¹⁾ Ren. 208—11.

²⁾ Az interpunctio tekintetében eltértem Renouftól, mert így helyesebbnek látszik az illető rész. Renoufnál: Téged dicsőít minden, mi itt van, ha este az alvilágba visszatérsz. Felkelte Osirist sugaraid fényével.

³⁾ Renouf. 215—17.

Láttuk Rougének azt a véleményét, mely szerint az egyiptomi vallás a történelmi kor kezdetén sabeismusba csap át. E vonás különösen kihívta Pierret Pálnak, a Louvre egyiptomi muzeuma conservatorának a figyelmét, úgy, hogy a francia aegyptolog itt ösmertetendő művében solaris monotheismusnak igyekszik feltüntetni az egyiptomiak vallását.¹⁾

Kiinduló pontja az, mi az előbbieké. Előadja, hogy a szent iratok tanúsága szerint az egyiptomiak hittek az egy, hasontárs nélküli, végetlen, örök istenben. Tény azonban, hogy míg az egyiptomi irnok e tanokat leírta, az egyiptomi szobrászok teméntelen számban faragták az istenszobrokat phantastikus alakokban. De ezekben nem kell egyebet látni, mint valóságos hieroglyph-csoportokat ideogramákat, (plastikai fogalomrajzokat), symbolumokat. Igaz, hogy a köznép isten helyébe a symbolumot tette tisztelete tárgyául, de a beavatottak tisztában voltak, hogy „A pantheon különböző személyiségei a különböző szerepeit, működéseit materializálják²⁾ annak az elvont istennek, ki e formák mindenikében, bármily számosak és bármily alsó ranguak legyenek ezek, megőrzi azonosságát és tulajdonai teljességét.“³⁾

Hogy a beavatottak megértsék, miszerint a templomokat benépesítő számtalan istenség nem egyéb, mint úgy szólva kifejezési mód annak érzékeltetése végett, hogy minő különböző vonásai vannak a legfőbb lénynek: mondogatták nekik a feliratok tanúsága szerint, hogy az a legfőbb istenség „el van rejtőzve az emberek és istenek elől.“ „Az emberek nem ismerik képét, nem tudják nevét.“

Ugyancsak a feliratok szerint: „Az egy isten egyetlen még az istenek társaságában is.“ „Egyetlen, de sok neve, alakja van, szent és titokzatos alakja a templomokban,“ azaz conventionalis alakjai, melyek által tulajdonságait érzékelhetőkké szokták tenni az emberek előtt. „Ő a szentlélek, ki nemzi az isteneket, alakokat ölt fel, de maga ismeretlen marad.“ Az istenek e nemzése tisztán mythologiai — az isteni tulajdonoknak emberi képzetekhez idomitott fejtegetése, kifejezése — mert ugyancsak a szent iratok szerint: „ő az isteneket a maga testében egyesíti. Az istenek „ala-

¹⁾ Le Panthéon Egyptien, par Paul Pierret. Paris 1881. XVI. és 112 lap.

²⁾ azaz embernek érthető módon fejezik ki.

³⁾ Pierret. V—VII.

kok, melyeket magában, ágyékában hordoz.' Az istenek substantiája maga a teste istennek; ,azt ő hozta létre, teremtette, szülte, az ő belőle lépett ki.' Az istenek összesége egy substantia, egy eleség, egy mérhetetlen kenyér, melynek közepében az egyedül való székel,' más szavakkal: ,az istenek társasága egyetlen szívben egésztül ki."¹⁾

A legfőbb lényről alkotott fogalom emelkedett voltát mutatják azok a gyakran előforduló jelzők, melyek a feliratokban istenről azt mondják, hogy az igazságban él, az élteti, avval egy,—Rougénál: az egyetlen, ki az igazságban él. Pierret gonddal fejt ki, hogy az az egyiptomi ma, melyet a franczia vérité-vel fordít, többet jelent ennél, mert az egyiptominak nemcsak az igaz, mi a tényeknek megfelel, hanem az is, a mi a szabálylyal egyező s nem más, mint a milyennek lennie kell; a Phomme juste egyszermind un homme de vérité. Tehát mint mi az igazság alatt, épp úgy az egyiptomiak a ma szó alatt egyaránt értették a justitiat és veritast. Pierret örömét fejezi ki, hogy Renouf is, tőle függetlenül, hasonló eredményre jutott, irván, hogy a maat szó magában foglalja úgy a Wahrheit, mint a Gerechtigkeiteit fogalmát.²⁾ De Renouf még bővebben is kifejti e szó értelmét, mondván, hogy maat annyi mint törvény, nem törvényiséki értelemben véve olyan, a melynek kútfeje akár az államhatalom, akár isteni törvényhozó (mint a zsidóknál), hanem a változhatatlan világrend, mely a mindenséget úgy physikai, mint erkölcsi tekintetben kormányozza.³⁾ Tehát a világrend. Ezzel egy az isten.

Istennek — mond Pierret — legfeltünőbb nyilvánulása a nap, melyről az mondatik, hogy az „ő teste“;⁴⁾ másutt: az elvont isten a nap által nyilvánítja magát, a mely maga — a nap — szintén isten lesz.⁵⁾ A fennebbiek szerint azonban mondhatnánk így is: az istennel identicus világrend leghatalmasabb nyilvánulása a földi életet teremtő, szabályozó és fentartó nap lévén, igen közel fektüdt, hogy a szemlélő előtt isten látható alakjának a számában menjen, hogy maga a nap, Ra, isten legyen. Mind e mellett a

¹⁾ Pierret IX—X.

²⁾ Renouf, német autorizált fordítás, 112 l. ³⁾ U. o. 114. ⁴⁾ Pierret XV.

⁵⁾ u. o. 1.

szent iratokban vannak helyek, a melyek tiltakoznak a feltétlen azonosítás ellen, hangsulyozván, hogy a nap nem maga az isten, hanem ez csak magára ölté ezt az alakot, a melyben t. i. megjelenhessék az emberek előtt, isteni mivoltát azonban rejtve tartja. Mert így szól a naphoz imájában egy régi fohászzkodó: „A te ragyogásod olyan arcztól származik, melyet senki sem ismer.“ . . . Egy más szövegben: „te ránk bocsátod sugaraidat, s mi nem ismerjük képedet, szemünk előtt állasz s nem ismerjük testedet! Így értelmezendő Amon-Ra szerepe — teszi utána Pierret — kinek összetett neve egy antithesis s azt jelenti, hogy a „rejtett nap.“¹⁾)

A mily váratlan, épp oly megkapó, hogy az egyiptomira, milyen mély hatást gyakorolt a nap s minő helyes érzékkel tulajdonítá a napnak azt a végetlen sok oldalú szerepet, a melyet akár egy modern természettudós is magasztalással hirdet. Egy himnuszban p. o. „Megvilágítója a két földrésznek, az élet ura, ő táplál mindent. a mit létre hozott; ő hozza létre a tápláló növényeket, szüli a tenyészetet, táplálja a nyájakat, szeméből²⁾) származik minden, mi létezik, állatok, emberek. Ő szüli és határozza meg az alakokat.“³⁾)

Ime az elméletileg felfogott, élvont fő és eredeti oka a létnek az anyagi világban, az anyagi ember nyelvén anyagiason kifejezve. *Ez* úton, *e* világban a láthatatlan istennek látható nyilvánulása: a nap foglalja el a mindennapi életben annak a helyét. A napról emlékezve, istenről emlékeznek meg. Így lesz az egyiptomi vallás napistenségi jellegű monotheismus, monotheismus, mert azt Pierret szerint az egyiptomi pantheonban találkozó számos istenség sem zavarja meg, helyes értelmezés mellett.

Az a sok látszólagos önálló istenség ugyanis nem egyéb, mint vagy a főlény, illetőleg ennek látható representánsa: a nap különböző tulajdonainak personificálása, vagy ugyanazon personificált tulajdonnak a különböző vidékek szerint különböző névvel jelölése. Lássuk a fontosabbakat:

Az egyiptomiak hite szerint a feneketlen mélységből, a chaosból, az ők elnevezésük szerint a Nun-ból kilépett Tum s szavával létre hívta a mindenséget. „Én vagyok Tum, ki egyedül volt

¹⁾ Pierret XV. ²⁾ A nap szeme = világitó ereje. ³⁾ Pierret. 43.

a Nun-ban“ mondja egy helyen a Halottak Könyve. Másutt: „A mit szavad létre hozott, kezed előállított, a Nunból hoztad elő.“ E szerepe következtében Tumot primordialis istennek nevezi Pierret, egyszersmind elmondván, hogy ilyen primordialis isten gyanánt szerepel Nun is, mint első oka a teremtés nagy munkájának. Sőt ezekkel az istenségekkel: Nunnal, a főként Heliopolisban tisztelt Tummal teljesen azonos Ptah Memphisben, Num vagy Khnum, a görögök Chnuhisa, Elephantinéban, Thot Hermopolisban. Ezek csak különböző megnevezései ugyanazon vallásos fogalomnak. A szent iratok igen megegyezőleg jellemzik őket. P. o. Ptahról mondják: „Atyák atyja, az istenek anyagának gyártója, a föld teremtője, az isteneknek és a föld minden lényének atyja, atyja a kezdetnek, teremtője a nap és hold csirájának (szó szerint tojásának), a dolgok par excellence előállítója.“¹⁾ Numot olykor úgy ábrázolják, a mint emberi alakot formál fazakas korongon, és azt mondják róla: „az emberek gyártója, istenek alkotója, a kezdet atyja, szerzője annak, a mi van, a lények teremtője, a formák kezdeményezője, atyák atyja, anyák anyja, istenek atyja, emberek modellirozója, az istenek nemzője, az istenek és istennők atyáinak atyja, a jövő ura, az ég, a föld, az alvilág, a víz, a hegyek teremtője.“²⁾ Tumról: az istenek atyja.³⁾ Thotról: széke, eredete a napnak, maga maga alakítója, az igazság cselekvője, annak megtermékenyítője, mivel a világ szerkesztője.⁴⁾ Hozzá vehetjük még: „őseredeti isten“, „egy, egyedül való isten“, „maga maga az eredet, ki nem született“, „teremtője annak, a mi van“. „A mi szivéből fakad, azonnal meglesz, és a mit kimond, örökre áll.“⁵⁾

De a fennebbi istennel egyértelmű Osiris és Tanen alapjelentése. Ez a napról alkotott fogalmak némelyikével függ össze. Úgy hitték, hogy a nap éjjel az alvilágnak világítván és azon áthaladván, reggelre visszakerül oda, hol azelőtt való nap fölkelte. Valamint aztán az egen elfoglalt különböző helyek szerint különböző neveket adtak az egy és ugyanazon napnak, úgy külön neveket illették az éjjel vándorló napot is. Nevezték Osirisnek, Tanennek. Ezek mintegy megelőzői, elődjei, létrehozói a reggel újra szület

¹⁾ Pierret. 5—6. ²⁾ U. o. 9. ³⁾ U. o. 52. ⁴⁾ U. o. 11. ⁵⁾ Brugsch, Religion u. Myth. stb. 51.

napnak s így a primordialis isten szerepét teljesítik, azokkal azonosak s másfelől amazok, mint primordialis istenek egyszersmind a nap éjjeli alakjai is: Tum, Ptah, Num a szent iratokban szerepelnek úgy is, mint éjjeli nap.

De maga a nappali nap, Ra is bir kosmogonikus szereppel. A primordialis isten — neveztessek akár Ptahnak, akár Numnak stb. — a mindenséget teremtén, teremté főképpen a napot, ennek felveszi alakját, benne nyilvánítja magát s ez úton identificáltatik vele. Ez a nyitja annak, hogy bár tulajdonképen a nap teremtett valóság, usurpalja az ősz eredeti istenség kosmogonikus szerepét s a világteretés gyakran reá vitetik vissza. És tovább menve, az az elv, hogy „isten teremti maga magát,“ valamint az a nagyszerű jelenet, melyet a nap pályafutásában lejátszik, azt a meggyőződést érlelék meg, hogy a világító égi test mindennap újra születik s vele együtt a teremtés egész műve naponként újból történik. És e teremtés elvének, egyes mozzanatainak, a nap pályafutásában tapasztalható különböző phasisoknak fejtegetése bő alkalmat nyújtott isten ezerféle tulajdonai megkülönböztetésére és personificálására, mik azonban mind a napra vonatkoznak.

Igy a nap kosmogonikus szerepének personificálói: Su és Anhur: Su felemelé az eget, melyet Anhur oda nyújtott neki. De Anhur egybeolvad Suval, azonos Horus-tmá-val. Mi ez a Horus-tma? A felkelő, a sötétség felett diadalmaskodó napot Horusnak nevezték. Szerepét mythologiailag úgy fejezték ki, hogy a kelő nap=Horus, eltiporja a világosság — s minthogy a nap feljötté a nap újjá teremtését jelentette — a teremtés elleneit; e mythos plastikai kifejezése pedig így nézett ki: egy férfi alak, karvaly fővel, lándzsával, vagy egy férfi alak lábával krokodilokat tiporva, kezével kigyókat fojtogatva. Midőn Horus így cselekszik, az igazságot cselekszi, innen a Horus-tma név. A nap feljöttével az igazság uralma áll be, mit egy felirat így fejez ki: „Az igazság az égen bevilágítja a földet ragyogásával, a lények, az állatok sugarából veszik táplálékukat.“ A nap e tulajdonságát már egy ülő nőalak ábrázolja, fején a struczttollal, az igazság jelvényével. Im egy látszólagos külön istenség, a mely pedig szerzőnk álláspontjáról tekintve tulajdonképen csak egy momentumát fejezi ki a nap szerepének. Visszatérve Su-hoz, ő, mint a ki győzedelmeskedik a chaos

felett, mint ki a világosság elősegítője, mert az eget ő választá el a földtől, ő emelte a napot az égre, e jogon lesz azonos Horus-tmával. Ezért ábrázoltatik ő is, mint Horus a lándzsával, vagy, mint egy térdeplő alak atyjának, Rának nyujtván szemét vagy a nap tányérát.¹⁾ —

Az egyiptomi istenalakok között egész sorozatát találhatjuk az oroszlánfejű istennőknek, mint Sekhet, Tefnut, Menhit stb. Ezek a nap égető crejének a kifejezései, vonatkozván az egyiptomi symbolikában az oroszlán a világosságra, a nap fényének erejére. A nap tulajdonságát érzékeltetik az egyiptomi vallásos építészetben oly sokat szereplő sphynxek. Hogy azok az oroszlánfejű istenségek nem önálló istenek, hanem a nappal identicusok, élénken bizonyítja az, hogy hol a „nap leányainak,“ hol a nap anyjának mondják őket,²⁾ érvényesülvén itt az isteni származás egyiptomi felfogása, melyről később lesz alkalmunk bővebben szólni.³⁾ —

Midőn azt az elvet, hogy a nap s vele a természet minden nap újra születik, emberi nyelven kifejezték, további emberi fogalmaknak kellett az isteniekkel vegyülniök. A napnak térben kellett születnie és e tér personificatiói lettek: Nut, Neith, Mehur, Isis, Thueris vagy Apet, Maut vagy Ament női istenségek, mind ugyanazon fogalom kifejezői, azonos istenségek. Mindennap ismétlik a szülést, az „istenek anyjának“ mondatnak. „Nut, ki szüli az isteneket; Neith az istenek nagy, isteni anyja, ki a napot szüli, anya, ki szül, kit nem szültek, kezdete minden szülésnek, mielőtt csak egy szülés is történt volna.“ Megint Isis-ről mondatik: „az istennő, ki megkezdé az isteni szüléseket.“ Így ezek az istennők primordialis jellegűek s mint ilyenek Ptah és társai szerepét is viszik.⁴⁾ —

A nappali, a láthatár felett elhaladó nap általános neve Ra, vagy Amon-Ra. Az égen leirt nappálya az egyiptomiak szemében két részre osztja a földet, a délre és északra. A nap útjában aztán egyik szemét amarra, a másikat emerre irányozza, így osztván meg fényét, melegét, mindent teremtő és fentartó erejét, a két világtáj között. Innen az ilyes kifejezések a napról, egyik-másik representánsáról: „a kettős erő ura.“

¹⁾ Pierret. 17 — 23 ²⁾ Pierret, 24—33. ³⁾ l. lennebb 275—276. l. ⁴⁾ Pierret 34—40.

Az égen átvonuló világitó testet karvalyhoz hasonlították, s minthogy cseppfolyónak képzelték a közeget, melyen áthalad a nap, e tüneményt egy bárkában evező karvalyfejű emberrel fejezték ki, olykor csak a két felől szárnyakkal ellátott körrel, mely a nap tányérát ábrázolta.

A sugárzásának teljes erejében levő napot, melyet tehát „a kettős erő és hő urának“ neveztek, különféle alakok symbolisáltak. Így Herakleopolis kosfejű istensége: *Harshefi*, kinek neve azt jelenti „a hőség ura“, továbbá Mentu vagy Month-Ra, karvalyfővel, Amon kettős tollával diszítve, karddal, íjjal és nyilakkal: a nap sugarainak jelképeivel, olykor két karvalyfővel egy helyett, a nap kettős tekintetének praegnansabb érzékeltetése végett, mind ezek vonatkozván az ő címére: „a kettős erő ura.“

Ugyanezt a szerepet viszi az arab *nomos Sept* vagy *Supti* istensége.

Említve volt, hogy a nap feljöttével diadalmaskodik a világoosság, az igazság országa. A nap tehát félelmes az ő ellenségeire nézve. Ennélfogva megtörténik az a sajátságos jelenség, hogy azok az állatok, melyek a rossz jelképei másutt, jelképei lesznek a legfőbb jónak, a napnak, tekintettel utóbbinak imént említett tulajdonságára. Így a krokodil, melyet Horus, mint a jó ellenségét, lábbal szokott tiporni, napistenséggé válik, kit tisztelnek Fajumban, Athribitében, Silsilisben, Ombosban és Assuanban Sebek-Ra név alatt. Úgy ábrázolták, mint krokodilfejű férfiút, ékesítve koszarvakkal, a nap tányérával és Amon kettős tollával.

A nap félelmes, olykor pusztító erejét továbbá idegen népektől vett istenekkel symbolisálták. Ilyenek a phoeniciai *Reshep*, az Arábiában korábban, mint Egyiptomban tisztelt *Bes*, rendesen torz alakokkal ábrázoltatva. A Halottak Könyve utóbbit *Settel* identificálja, mely istenség viszont ázsiai származásúnak látszik. A hyszoszok és kanaaniták *Sutekh* név alatt tisztelték. Bevitetvén az Osiris-mythosba, a gonosz representánsa, de mint Nut fia a nap hevét és erejét personificálja, s mint ilyen társul adatik Horusnak, Mentunak, a midőn egy olyan emberi alak ábrázolja, melynek egy karvaly és egy typhoni állat-feje van. T. i. *Set* jelképe egy sajátságos állat, melynek mineműségét korunkban még nem állapították meg, de a mely leginkább a szamárhoz hasonlít, s melyet általában typhoni

állatnak neveznek. Ilyen állatfej látható Set-Horus ábrázolmányán a karvalyfő mellett, miért együtt ábrázolják a napnak kétfelé irányuló tekintetét.¹⁾ —

A nap alkonyatkor mint Tum tűnik el a nyugoti hegységben, hol anyja az éjjeli ég várja kiterjesztett karokkal. Ez az eget symbolizáló anya Hathor. Ábrázolványa egy női alak, tehén fővel, melynek szarvai közé a nap tányéra van illesztve.

A nap pályájának éjjeli szakában az alvilág, a „nyugot“ lakóinak világít, az eget és földet ott is két-két részre osztván útjával. Reggel a földből látszik kilépni. Ezért szerepel a föld úgy, mint a nap atyja, míg az ég mint az anyja, kinek a különböző vidékek szerint Nut, Neith, Hathor, Maut, Mehur stb. a neve. A földet personificáló isten majd Seb, majd Tanen. Seb természetesen épp úgy atyja az istennek, mint Nut anyja. És figyelemre méltó, hogy a földet képviselő istenek épp úgy bírnak a nap jelvényeivel, mint az ég representánsai. Ez azon szoros összeköttetés miatt van, melynek az atya és fia közt kell léteznie, valamint ama fogalom következtében, mely az isteni nemzés és az egyiptomi szent háromságok értelmezése körül érvényesült.²⁾

Az éjjeli napot nemcsak Tum-nak hívják, hanem Tanennek, Ptahnak is. De miként a nappali napnak legnépszerűbb personificatiója Ra, úgy az éjjelié Osiris. Erről az mondatik, hogy Tanenben székel és „anyja, a Nut szülte Seb kebléből lép ki, hogy újra feltűnjék és kormányozza a világot, mint felkelő nap.“ Ime itt Seb nőneművé van téve, csupán annak a fogalomnak kézzel foghatóbbá tétele kedvéért, hogy az istenített földből jó világra a nap. Ime mily kevés köze van az isteni nemzésnek az anthropomorphismushoz. Sőt e tekintetben még tovább mennek az egyiptomiak. Láttuk már, hogy az éjjeli istenségek primordialis istenségek; megelőzván a nappali napot, az éjjeli nap annak szülője, de máskor Osiris Ra fia. Tehát a szerint változik az atyasági és fiúsági viszony, a mint az éjjeli napot tekintjük a nappali elődjének, vagy megfordítva. De még ez sem elég. Osiris szerepel úgy is, mint Horus fia, holott a dolgok természetes rendje szerint csak atyja lehetne.

¹⁾ Pierrot 41 — 50. ²⁾ lásd lennebb: 275—276. l.

Az egyiptomi mythológiában Osirissel szoros viszonyban szerepel egy pár istennő: Isis, Nephthys. A legenda szerint Osirist megölvén Set, holttestét földarabolja és szétszórja. Testvérei Isis és Nephthys, összekeresik s Anubis segítségével bebalzsamozzák. Horus az Osiris és Isis fia elfoglalván atyja helyét, boszút áll Seten. E legenda, e nevek nem egyebek, mint a nap egy napos története, illetőleg tulajdonainak personificálása. A nap letünvén a láthatáron Osiris nevet visel, meghal az emberekre nézve, diadal-maskodván felette ellensége, a sötétség, melynek personificálója Set. De Osiris reggel fiában, Horusban újra születik, s ez lesújtja atyja, a világosság elleneit. Isis és Nephthys épp oly pártfogói Osirisnek, mint Rának az oroszlánfejű istennők, kik Ra két szemét representálják, őt kísérik s váltakozva symbolisáltatnak Ra diademájának kettős viperája, kettős tolla, kettős koronája által. Halottak Könyve XVII. fejezetének egy helye értelmében ezen istennők szerepe teljesen azonos az oroszlánfejűekével: az mondatik itt ugyanis: „A két toll fején (Osirisnek) Isis vonulása Nephthys-sel, kik, mint ikrek öröködnék felette. Ez az, mi fejére van illesztve; más szóval: ez a két igen nagy vipera, melyek homlokán vannak; más szóval: ez az ő két szeme, az ő két tolla fején.“

Horus a legenda szerint Osiris és Isis fia, mint láttuk is, a felkelő nap szokott personificatiója, de szerepel Harpakhrat név alatt is, mely név annyit jelent, mint Horus, a gyermek. E minőségben mint fiút ábrázolták gyakran szájában tartott újjal, máskor a mint letiporja a sötétség elemeit. De Horus egyszermind felveszi a nappali nap jelvényeit is s szerepel Ra helyett. Ábrázolják ugyanis, mint karvalyfejű alakot is, kettős koronával.

Máskor a felkelő nap Khepra vagy Khepri, azonos természetesen Horussal. Egy egyiptomi szövegben áll: „Khepra vagyok reggel, Ra délben, Tum este.“ Hasonlóan a felkelő ifjú nap számába mennek az egyiptomi háromságok legifjabb tagjai. Így Khons teljesíti Thebaeben azt a szerepet, melyet Abydosban Horus, Esnehben Hika. A felkelő napot, azaz Osiris újjá születését jelenti Diospolis parvában Nofré-hotep. Ugyanazon fogalom kifejezője Nofré-Tum is. De valamint Osirisnek, úgy van Ptahnak is föltámadt alakja: a memphysi Imphotep.¹⁾

¹⁾ Pierret, 51—79.

A különböző istenségek ilyen értelmezése után Pierret ki-
mondhatni véli, hogy az egyiptomi pantheon tagjai nem egyebek,
mint a nap, isten e látható teste phasisainak personificatiói.¹⁾

*

Más eredményre jut Brugsch Henrik, de hasonlóra ahhoz,
melyet Renouf mondott ki. Műve²⁾ még nem teljes, csak első fele
jelent meg eddig, de úgy látszik, hogy az alap gondolatok már
ebben le vannak téve. E résznek az ó egyiptomi istenfogalomról
szóló fejezetében³⁾ mindennek előtt kijelenti, hogy rég elismert és
számtalan példával bebizonyított tény, miszerint az egyiptomi fel-
iratokban gyakran a mythologiai szólamok tömkelegében az isten-
nek megfelelő szó olyan összeköttetésekben fordul elő, melyek tel-
jesen kizárnak minden gondolatot és emlékezést valamely mytho-
logiai lényre. Példák gyanánt részben az öreg Ptah-hotepnek már
Renoufnál látott tanácsait hozza fel. És bizonyára nem véletlen
dolog — mint ama példák felsorolása után megjegyzi — hogy az
egyetemes istennév használata a leggyakrabban a magosabb vallá-
sos eszméket tartalmazó iratokban fordul elő, míg a feliratok
nyelve szereti az istenség gondolatát mythikus fátyollal betakarni
és az isteni nevek és alakok egész tömegével pompázni, a melyek
mögött tulajdonképen mégis istennek egy tisztább fogalma rejlik.
A mivel papok fogalmai szerint ugyanazok a nevek és alakok az
egy örök istennek csak különös megnevezései és symbolumai vol-
tak, azon hatásukhoz képest, a melyeket mindenhatósága a világ-
ra és lakóira gyakorol; de a képdús mythikus nyelvet mégis elő-
szeretettel használták fel a nyilvános emléképületek és templo-
mok számára, ha bár elvéte itt is fordulnak elő példák, melyek-
ben az istenség fogalma a legtisztább értelemben mutatkozik a
léte mivoltára és természetére vonatkozó szemléleteket illetőleg.
Egy rendkívül figyelemre méltó feliratban, a mely az edfui tem-
plom külső falán van és a belépő papokat fölhívja, hogy úgy test-
ben, mint lélekben tisztán közeledjenek az istenséghez, a követ-
kező szavak foglaltatnak: „Mind az, ki belép ezen az ajtón, őriz-
kedjék tisztátalanul belépni, mert isten inkább szereti a tisztasá-

1) Pierret 80.) Religion und Mythologie der alten Ae-
gypter. Nach den Denkmäler bearbeitet von Heinrich Brugsch. Erste
Hälfte, Leipzig 1884, 280 lap. 3) 90—91 lap.

got, mint sok millió vagyont, sok száz ezer aranyat. Az ő elégtétele az igazságban van, az békíti őt ki, ő a legteljesebb tisztaságban leli örömét.“

Ezt a név és alak nélkül felfogott istent, mint egyet, szellemet és öröktől fogva valót képzeltek, ki szavával hívta létre a mindenséget, de a ki a teremtés művének végrehajtása után a mindenségben keresendő, azt minden ízében áthatja. E pantheistikus felfogás kitűnik a következőkből:

1. A név és alak nélkül felfogott istent *nutr*¹⁾ szóval jölközték, ennek pedig kétségbe nem vonható alapjelentése: az a tevékeny erő, a mely korszakonként ismétlődve nemzi és teremti a dolgokat, azoknak életet kölcsönöz s visszaadja ifjú eleveenségüket.

2. Számos fenmaradt hymnus e tant tükrözi vissza. Ilyenekből már láttunk fennebb is, Renouftól átvéve. Ezek mellett álljon még itt néhány, a kérdésre jellemzőbb, azokból a mondatokból, melyeket Brugsch a szent iratokból másolt le. Ha minden változtatás mellett is isméttelek, ez annak szemléltetése miatt történik, hogy a vallásos szövegek e fontos helyeinek értelmezése tekintetében nagy egyetértés van aegyptologusaink közt.

„Isten egy, egyedül való és mellette nincsen más, — „mindennek teremtője.“

„Az isten lélek,“ — „rejtett lélek,“ — „öröktől fogva való,“ — „el van rejtve, alakját senki sem látta,“ — „el van rejtve az istenek és emberek előtt, — „egy ember sem bírja megnevezni“ — „rejtve van neve.“

„Isten az igazság.“

„Isten atya és anya,“ — „teremt és ő nem teremtett.“ — „Maga nemzi és szüli magát.“

„Isten maga a lét,“ — „a maradandó mindenben,“ — „a maradandó, mi szaporodik, a nélkül, hogy megsemmisülne.“

„A mi szivéből fakad, azonnal létesül és ha szólott, valóssággá válik szava örökre.“

„Isten atyja minden istennek,“ — „Szava elhangzott és előállottak az istenek.“

¹⁾ A Renoufnál látott *nutar* ez, melyet így is lehet olvasni.

„Az ég rejti magában lelkét, a föld testét s a mélység zárja magába rejtelmét.“

„Isten könyörületes azok iránt, kik tisztelik,“ — „meghallgatja a hozzá fohászzkodót,“ — „védelmezi a gyengét az erős ellen.“ stb.

3. Az egyiptomi pantheismus elhatott a görög classicusokig, ezek is tudomást vettek róla. Plutarchus¹⁾ ismertetvén az abderai Hekataeus tudósítását az Amon név jelentésére nézve, mondja, hogy a „fő istent egynek tartották a mindenséggel.“

Nem lévén más isten, mint a természetben ható titkos erő, a mindenségbe költözött világ-lelke, könnyen érthetővé válik az egyiptomi mythologiában hemzsegő istennevek jelentősége. Nem egyebek, mint amaz egyetemes erő különböző tulajdonainak megnevezései, melyek kezdetben appellativumok voltak, s csak utóbb váltak tulajdon nevekké; viselőik a mythologia világában ennek rendje szerint személyekké váltak, s mint ilyenek a fő isten emanatióinak, naivabb nyelven gyermekeinek tűntek fel. Amun (Amon), melynek alap jelentése „rejtett“ a természetnek rejtve, láthatatlanul működő erejét jelentette, Chnum és Ptah a dolgok örök körforgásában nyilvánuló képző vagy alakító erőt, Usiri (Osiris) a napnak periodice működő erejét, Anhur az eget és égi teste-
ket mozgó erőt. —

Szándékosan kerültem ki eddig, bemutatni az egyiptomi istenfogalomnak azt az érdekes vonását, mely szerint az isteneket a mythologia hármass csoportokba osztja be, úgy hogy apa, anya és fiú alkotnak egy csoportot. P. o. Amon az atya, Mauth az anya, Chons a fiú. Megint: Osiris az atya, Isis az anya és Horus a fiú stb. Brugsch e jelenséget elődeivel megegyezőleg fejti meg, de legvilágosabban. E háromságok eredete az a felfogás, hogy isten örök, de úgy, hogy folyton teremti maga magát, tehát embernek érthetőbb vagy szokottabb nyelven: nemzi és szüli magát, tehát apa, anya és fiú is. Isten tehát felfogható e különböző szempontok alatt is: e három tulajdonsága szerint, hogy atya, anya és fiú; de lényegében mindig csak egy. Hogy az emberi leszármazás kifejezésére használatos szavak itt csak könnyebb megértés

¹⁾ Plutarchus, Isis- és Osirisről, 9. f.

vége, kép gyanánt szerepelnek, s nem az isteninek és emberinek a valóságban létező hasonlatosságát akarják kifejezni, mutatják a szent iratok olyan kifejezései, a melyek emberi származási viszonyokra teljességgel nem illenek. Így mondatik Amonról: „anyjának férje,“ Mautról: „atyjának anyja és fiának leánya;“ Hathorról: „atyjának, Ra napistennek anyja.;" Chonsról: „atyjának nemzője.“

*

Rougé meglepő buvárlatai az egyiptomi vallás s különösen annak monotheismust sejtető elemei körül arra ragadták Beaugard Olivér francia író, hogy e vallást az egész történelmi korban tiszta monotheismus gyanánt tüntesse fel, s ezen kívül meszszenelő következtetéseket tegyen az egyiptomi és különböző monotheismusok rokonsága tekintetében. Bár téveseknek mondhatni a nagy terjedelmű mű leglényegesebb eredményeit, az mégis figyelmet érdemel, mert szellemes írója mindamellet több lényeges kérdésben mond ki találó és kétségtelen érvényű ítéletet, mit annál nagyobb érdeméül tudhatunk be, ha tekintünk a mű keletkezésének idejére.¹⁾

A mű legsikerültebb része az, melyben kimutatja, hogy az egyiptomi vallás nem volt fetischismus. Sokáig t. i. e hitet kellett és táplálták egyebek közt azok a nagy mennyiségű, ritkán nagyobb, mint 30—40 ctm. de legtöbnyire csak 2—15 ctm. nagyságú szeszélyes alakú szobrocskák, melyek napjainkig nagy számban maradtak fenn és apró bálványoknak látszottak. De valósággal nem voltak azok, hanem egyszerűen eszközül szolgáltak a vallásos gondolatok kifejezésére. Azt a szolgálatot tették a vallás terén, mit nálunk a vallásos iratok s nálunk a hieroglyphék. Mi volt az egyiptomiak régi írása? Később képekkel rajzolt hangírás, de eredetileg kétségkívül tiszta képirás, azaz a természeti tárgyak utánzott alakzatait használták gondolataik rögzítésére. Ezeket az alakokat éppen úgy lerajzolhatták, mint szobrászatilag kiformalhatták. De a kétféle eljárás nem egyazon időben állott

¹⁾ Les Divinités Égyptiennes, leur origine, leur culte et son expansion dans le Monde — à propos de la collection archéologique de feu le Docteur Ernest Godard par Ollivier Beaugard. Paris 1866 1—XVI. és 1—610 l.

elő, hanem egyiknek meg kellett előznie a másikat. Melyiknek? E kérdés eldöntése annak az eldöntésétől függ, hogy vajon a mivelődés-történelemben a plastikai művészet a régibb vagy a graphikai? Minden esetre az, melyhez kevesebb segédeszköz, szerszám szükséges: tehát a plastikai. A primitív embernek csak az ujjait kellett használnia, hogy agyagból alakot formáljon, ellenben a graphikus művészethez sok eszköz szükségeltetik: alkalmas síma lap, továbbá véső, árr, utóbb ecset, festék, egész kis műhely. Az egyiptomiak is tehát ugyanazon gondolattól és szükségtől indítatva, mint midőn lerajzolt jegyekkel fejezték ki vallásos gondolataikat, ezt az időt megelőzőleg szobrászati alakokat használtak, azaz mint később képekkel, előbb szobrocskákkal irtak. S valamint a képek nem voltak bálványok, nem tekintettek istenekül, nem voltak imádás tárgyai, épp úgy nem voltak azok a szobrocskák sem.

Utóbbiak három főcsoportra oszthatók: 1) tisztán emberi alakok, 2) emberi alakok egy olyan állat fejével ellátva, melynek tulajdonsága bizonyos rokonságban áll azon fogalommal, melyet ki akarnak fejezni, 3) állati alakok az imént érintett szempont szerint választva. Ezen alakokhoz sokszor különös járulékok csatoltattak oly czélból, hogy még teljesebben fejezzék ki az illető fogalmat. Ha mi le akarjuk írni Isten nevét, előveszszük az illető 5 betűt s készen vagyunk. Nem így volt az egyiptomiaknál, nekik a fogalmat le kellett rajzolniuk, régen kiformalniuk. Miért p. o. Amon jegye egy emberi alak volt, vörös koronával, ebben két hosszú toll a jog és igazság jelképei, kezében kormánypálcza, lábai alatt íjjak. Egy ilyen jegyből azt olvasták az egyiptomiak, hogy Amon az istenek atyja, királyok ura, az igazság istene. De Amonnak voltak más jegyei is: bika, kos. Ramses diadalmi temploma, a Ramesseum falain a havonként tartandó ünnepélyek-, körmenetekről egy kalendarium maradt fenn. Ebben egy helyt ez van foglalva: „Amon-Ra képe körmenetben kivitetik templomából. Utána mennek a király és a többi istenek.“ Egy ilyen processióban Amon úgy néz ki a többi isten-kép között, mint a gulyában a bika, vagy még inkább, mint a nyájban a kos, utóbbi t. i. még inkább megtartja a nyáj élén az első helyet, mint a bika. Csakugyan a körmenetekben Amon egy fejér bikával volt képviselve. De e mellett

állandó symboluma Amonnak a kos is¹⁾ az imént mondottak következtében, akár egy egész kos-alak, akár emberi-alak kosfővel. Sokszor aztán ezek a jegyek is el vannak látva azon járulékokkal, melyeket az imént Amonnak emberi-alakú jelképénél ismer tettem.

Beauregard kitisztáztván az egyiptomiakat a fétischismus vádjá alól, főtörekvése kimutatni, hogy a Nilus völgye ős lakóinak a vallása monotheismus volt a szó legteljesebb értelmében, még pedig nem csak bizonyos korban, hanem a legrégebb időktől kezdve mind végig s nem csak a választottak, a papok, de a nagy közönség is át volt hatva a legnemesebb monotheistikus tanok által. Az egyiptomiak istene egy és tisztán lélek. Tovább menve állítja és bizonyítgatja, hogy úgy Mózes, mint Krisztus vallásának az alapja Egyiptomban keresendő, s nemcsak analogiákat fedez fel e vallásokban, hanem a két újabb monotheismus lényeges elemeit egyenesen az egyiptomi tanok másolatának tartja.

Tagadhatatlan, hogy Beauregard ide vonatkozó fejtegetései szellemesek, tudományos alapon nyugvók, de legtöbbszörre tulságba menők, téves kiinduló ponttal bírók és megfejteni igyekvők a megfejthetlent. Többet combinál, mint a mennyit tényleges adatokkal igazolni bírna. A dolog nyitja ez: gondolatmenete túl merész, s azt az ős egyiptomi iratok sulya sem mérsékli, mert forrása, honnan az érveket meríti, a classicus írókon kívül csak Champollion-Figeac és de Rougé uttörő buvárlatai.

De ha következtetései nem is fogadhatók el egész terjedelmükben, fejtegetései mind a mellett tanulságosak, mert becses adalékokat szolgáltatnak ama jelenséghez, hogy a vallásos gondolkodás a legkülönbözőbb időkben és viszonyok között sokkal hasonlóbb formák szerint történik, sőt hasonlóbb eredményekhez is jut, mint az ember egyelőre hínni hajlandó volna.

Életrevaló gondolat, a különböző, önállóknak látszó istenalakok nagy részét a fő lénynek különböző tulajdonságai szerint különböző elnevezései gyanánt tekinteni olyan értelemben, mint mi is az Úr, Örökkévaló, Teremtő, Főlény, Fővaló, Gondviselés stb. nevek alatt mind a keresztyén tanítás szerinti egy istent ért-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a kosfejű szobrok általában és helyesebben tisztán Kneph ábrázolmányainak tartatnak.

jük. Persze az utókor előtt azok a különféle elnevezések annál inkább adtak alkalmat félreértésekre, mert megannyi, sajátos jelvényekkel ellátott ábrázolvánnyal birtak; az elnevezések tulajdon neveknél tűntek fel, melyeknek etymologiai jelentése kiveszett. Az elv helyesnek, vagy legalább lehetőnek látszik, de az alkalmazáshoz szó fér. Szerinte az isten legteljesebb kifejezése e név: Amon, mely Manetho adata szerint¹⁾ azt teszi: rejtett, rejtelem, mondhatjuk: Titokzatos Lény. Ha a feliratok azt mondják istenről, hogy az egy, annak épp ennél fogva először öröknek, másodszer minden dolog kútfejének, tehát teremtőnek is kell lennie. S csakugyan Kneph, az egyiptomi feliratokban Chnum vagy Num nem egy önálló istenség, hanem Amonnak egyik elnevezése, örökkévalóságát fejezve ki, mert Plutarchus adata szerint Kneph azt teszi: „a ki nem született, a ki halhatatlan“ azaz örök. Hasonlóképen Horamon csak azt teszi: a Teremtő (Amon), kinek plastikai hieroglyphja egy Amon alakjához hasonló emberi alak erősen accentuált priapussal, mely utóbiból olvassa le B., hogy Horamon=teremtő erővel bíró teremtő, azaz az utóbb említett ábrázolmány Amon teremtő erejét representálja.

Igen messze megy Beauregard, midőn Kneph vagy Chnum etymologiai jelentését, Plutarchusra támaszkodva, így állapítja meg: „a ki nem született és nem fog meghalni, azaz örök;“ mert Plutarchus csak ennyit mond: a thebaeiek „halandó lényt (Apist) nem tartottak istennek, hanem Knephet, a nem születettet és halhatatlant.“²⁾ S ugyanazt Amonról is elmondhatta volna Plutarchus. Brugsch csakugyan másként határozza meg Kneph etymologiai jelentését „építő mester“-nek mondván.

Beauregard Osirist véve fejtegetés alá, először őt és egy sorozat társát egy vallásos legenda alakjaiként mutatja be. A siciliai Diodorus és Plutarchus nyomán adja elő Osiris történetét, mely eléggé ösmeretes ugyan, de emlékezet okáért álljanak itt a főbb mozzanatok. Osiris nem emberi, hanem sokkal magosabb származású, isten incarnatiója. Egy négy gyermekű család tagja, a gyermekek közt ő a legidősebb, testvére, Isis egyszersmind neje; öccse Set, ki viszont elveszi hugát, Nephthyst. Utóbbiaknak nincs

¹⁾ Plutarchus, Isis és Osiris 9. G. Parthey kiadása. ²⁾ U. o. 21.

gyermekük, de Osirisnek és Isisnek van: Horus. Osiris Egyiptom királyává tévén magát, törvényeket adott hazájának, elterjesztette a földmivelést. Majd a kormányt nejére és Thot nevű minsterére bízva, maga bejárta az egész világot, mindenütt tanítva és a jót terjesztve. Visszatérve Egyiptomba házasságtörést követ el Nephthys-sel, minek következtében születik Anubis. Set megtorlásul há-lóba keríti Osirist, megöli, megcsönkítja s holttestét a Nilusba dobja. Horus Thot segélyével boszút áll atyja haláláért, legyőzi s ártalmatlanná teszi Setet s Isist visszahelyezi Egyiptom trón-jára. Isis, Horus és Thot most hozzálátnak, hogy megkeressék a meggyilkolt holttestét; sok keresés után meg is találják, s Horus Anubis segítségével eltemeti. Osiris azonban nem halt meg végleg, hanem feltámadt, s egyik fő foglalkozása az alvilágban itéletet tartani a halottak lelke felett.

E legenda Beauregard szerint a papok eszélyes alkotása a végezt, hogy eszközül szolgáljon a nép nagyobb sikerű nevelésére. A földre lehozott, az emberekhez társul szegődött istenségnek könnyebben lehetett mélyebb hatást gyakorolnia a kedélyekre, mint az abstract, megfoghatatlan istenségnek. Lehetséges. De érthetetlen, hogy felállítva e magyarázatot, a mely szerint az egyiptomiak Osirisben és társaiban személyeket láttak, akár költötteket, akár valódiakat: e mellett elfogadja az allegorikai magyarázatot is, mely szerint Osiris a Nilus, Isis Egyiptom földe, azon kiterjedésben, meddig a Nilus termékenynyé teszi; Nephthys Egyiptomnak a tengerrel határos része, stb.¹⁾ Tagadhatatlan, hogy ez az allegorikai magyarázat szép és megkapó, de figyelembe veendő a következők:

1. Ha allegoria volna az a legenda, nem állhatna meg az első felfogás, mely szerint az egyiptomi nép Osirisben és társaiban egykor szereplett személyeket látott, hanem tudatával kellett volna bírnia, hogy itt csak személyesített természeti tárgyakról van szó. A kettő kizárja egymást. Ez Plutarchus felfogása is, midőn mondja, hogy az Osiris-mythust a magosabb világnézetűiek allegorice fejtegetik.²⁾

2. Az allegoricus magyarázat rendesen a felvilágosult utókor műve, midőn a csodásban, a természetfelettiben megingott a hit,

¹⁾ Plut. Isis és O. 32. s köv. 1.

²⁾ Plut. Isis és O. 32.

de az elmék még nem birnak elég erővel végleg szakítani a mult hagyományaival. Ennélfogva, bár van része az allegoriának a mythus-képzésben, de sokkal kevesebb, mint régebben képzelték.¹⁾ Csak kevés az eredetileg már mint allegoria létre jött mythus, mert legtöbbbe az allegoriát később erőszakolták bele.

3. Hogy az Osiris-legendánál az allegoricus magyarázat ingatag, mutatja egyfelől az, hogy nem minden része magyarázható meg allegoria útján, mint p. o. Osiris útja a világban s itt elterjesztése az Egyiptommal már közlött jóknak, Osiris bírósága az alvilági törvényszékben; másfelől az, hogy számtalan allegoria alkotható ugyanazon történeti elbeszélés számára. Maga Plutarchus szolgál egy nehánynyal, melyekben Osiris hol hirneves királyok tetteinek képviselője, hol hadvezér (a másokban nagyon is békés uralkodó), hol daemon, hol a Nilus, hol az egyetemes nedvesítő erő, hol a hold világa. Plutarchusnál Horus a légkör fentartó és tápláló hatásának personificatiója, Beauregardnál pedig, mivel neki találóbb volt: „Egyiptom souverainja, ki valóban nem is létezhetett volna, a Nilus (Osiris) és Egyiptom földje egyesülése nélkül, mivel ezen egyesülés feltétele alatt létezik Egyiptom.“²⁾

Nem lehet elfogadni Ptah megfejtését.

Ptah öltözetéből, beretvált fejéből azt következteti, hogy papi viselete volt s ő maga nem egyéb, mint az Egyiptomban egykor uralkodott papi osztály képviselője. Midőn róla az mondatik, hogy isteni munkás, a világ formálója, ez alatt az a történelmi tény nyer kifejezést, hogy Egyiptomot (az egyiptomiak világát) a papok hódították meg a civilisációnak, az állami életnek. Legrégibb temploma Memphisben volt, természetesen, mert Menes a katonai monarchia és Memphis alapítója sietett ezzel leróni a papi osztály iránti háláját. Im egy téves interpretatio, mely további tévelygésekbe vezet. Ptah alakja mumiát ábrázol, fején odalapuló főveggel, éppen úgy mint gyakori alakja Osirisnek, kivel, mint az alvilágban működő erő, azonos szereppel bir. (Ptah is éjjeli nap, mint Osiris.) Papot nem ábrázolhatott, mert szakállas s

¹⁾ Lásd: Edward B. Tylor. Die Anfänge der Cultur. Unter Mitwirkung des Verfassers im Deutsche übertragen von I. W. Spengel und Fr. Poske.

²⁾ Beauregard, 140—141. Plutarchus ide vonatkozó helyei: I. és O. 2) 22. 32. 34. 41. fejezetei.

Beauregard egyik tekintélye, Herodotos a papokról azt mondja, hogy minden három nap megborotválták egész testüket.¹⁾ Végre Menes, ki a katonai dynastiát kétségen kívül a papi osztály hát-
térbe szorításával alapítá, semmikép sem érezhette indítatva ma-
gát arra, hogy új székhelyén versenytársai, a papok népszerűségét
elősegítse.

Szerzőnk az egyiptomi vallásból származtatja úgy a mosais-
must, mint a keresztyén vallást. A nélkül, hogy e kérdések mé-
lyebb fejtegetésébe akarnék bocsátkozni, megjegyzem a következő-
ket. Az egyiptomi vallás és mosaismus közötti rokonság megál-
lapításában nem kezdeményező sem Beauregard, sem egyáltalában
korunk. Laurent hivatkozik olyan tekintélyekre, mint Eusebius,
Origenes, szt. Jeromos és szt. Chrysostomos, kik mind
elismerték, hogy jelentékeny analogiák vannak az egyiptomiak és
zsidók vallásos intézményei közt.²⁾ Kircher, a XVII. századbeli
tudós jezsuita, ki nagy fáradságot szánt a hieroglyphék megfejté-
sére, annyi rokonságot fedezett fel az egyiptomiak vallása és a
mosaismus közt, hogy kimondá: „Vagy Egyiptom származik Ju-
daeából, vagy Judaea Egyiptomból.“³⁾ Mi tudjuk, hogy Judaea mes-
tere csak Egyiptom lehetett. S ezzel, ha tekintik a történelem
kétségbe vonhatatlan tanúságait, ki kell békülniök a kijelentés
hiveinek is. Így cselekszik Fr. Lenormant, midőn ösmertette a
feliratok azon passusait, melyek egészen a monotheismus nyelvén
vannak tartva, azt mondja, hogy „e fenséges eszmék valamely
primitiv kijelentés visszasugárzásai.“⁴⁾

A két elem rokon fejlődésére meg volt a történelmi lehető-
ség, hiszen a zsidók gyakori érintkezése az egyiptomiakkal, utób-
biak közt, ezek földén töltött évek bő alkalmat nyújtottak a be-
folyásra. Mózes kiképeztetését Egyiptomban nyerte, mire nézve
elég lesz emlékezetbe hoznunk István vértanú szavait: „És Mózes
taníttaték az Egyiptombeliek minden bölcseségekre.“⁵⁾

A mi már Beauregard abbeli fejtegetéseit illeti, hogy a ke-
resztyénség mennyiben alapszik az egyiptomi valláson, minő eleme-

¹⁾ Herodotos, II. 37. ²⁾ F. Laurent. Études sur l'histoire de l'humanité. Bruxelles. 356. ³⁾ U. o. 353.

⁴⁾ Fr. Lenormant, Manuel d'histoire ancienne de l'orient. 1869. I. 522.

⁵⁾ Apost. cselek. 7, 22.

ket vett ettől át, mind ennek ismertetése, illetőleg czáfolata közben jelenkori vallásos kérdéseket is kellene érintenem, ettől azonban alapszabályaink értelmében tartózkodnom kell.

Egy dolgot, azt hiszem, mégis felhozhatok alapszabályaink sérelme nélkül. Felhozom pedig azért, mert a jelenkorból vett példa jó segítség a mult megértésére. Szerzőnk szerint Isisnek éppen az a szerepe az egyiptomi vallásban, mint szűz Máriáé a keresztényben, sőt kimondja azt is, hogy ennek amaz előképe. A dolog lényegét tekintve tulságba csap itt át Beaugard. De egy mellékes kérdésben méltán s az egyiptomiak felfogására nézve tanulságosan hasonlítja össze a kettőt. Máriához rendkívül sok név alatt fohászknak a katolikusok, Isist pedig méltán mondja Plutarchus myrionymosnak. Ő egyik alakja az Osiris legendának, egyik háromságban az anyaság képviselője, de aztán általában az aegyptologok szerint azonos Mauth, Neith, Hathor, Nut, Mehur stb. önállóknak látszó istennőkkel. Tehát ezek Isisnek csak különböző elnevezései, Beaugard szerint különböző tulajdonságai, szerepei szerint. Ezek az elnevezések egymáshoz hasonlítva olykor igen távoli fogalmakat representálnak, úgy hogy az emberben gyanú támad: vajon nem pusztá képzelgés-e egy alakra annyi különböző nevet és tulajdont halmozni, a mint nemcsak Beaugard, hanem az aegyptologok általában teszik. Mária példája azonban azt mutatja, hogy igen is lehetséges, s a vallásos gondolkozással megegyező. Csak gondoljunk a Mária-litaniára, melyben Krisztus anyja a legkülönbözőbb elnevezések alatt tiszteltetik, p. o. Szent Mária, szűzek Szent Szűze, Jézus Krisztus Anyja, a Teremtő Anyja, Legtisztább, Sértetlen Anya, Igazság Tükre, Bölcsesség Székhelye, Szellemi Edény, Ájtatosság Edénye, Rejtélyes Rózsa, Elefántcsont Torony, Arany Ház, Menny Kapuja, Hajnalcsillag, Bűnösök menhelye, Angyalok Királynéja, Szent Gyökér, tengeren evezők Serlege stb. Ezekkel szembe állíthatók Isis elnevezései, a melyeket szerzőnk szerint mind meg annyi plastikai hieroglyphphel érzékeltettek. És érdekes, hogy azok az irányok, a melyekben az emberi elme mozog, mennyire állandók évezredekken keresztül. Van példa arra, hogy korunkban, a nyomtatás és a gondolatok gyors közlésének annyi módja mellett, szűz Mária az ő különféle elnevezései és tulajdonságai szerint hieroglyphekben állítatik a hívők szemei elé, mint

akár Isis. Felhossa ugyanis Beauregard a párisi Notre-Dame-templomnak egy nagy Mária képét, mely körül kisebb keretekben le vannak festve Mária különböző tulajdonai, elnevezései, allegorice. Le van festve a menny kapúja, egy elefántcsont torony, a menynevei lilium, a rejtélyes rózsza stb. s mindenik képhez oda van írva: Ora pro nobis. E képek valóságos hieroglyhek.

Szerzőnk megkísérte kimenteni az egyiptomiakat az u. n. állatcultus vádjá alól. A sajtóságos jelenségnek egyelőre tetszetős, de mondhatni kalandos megfejtését adja. Először is megkülönbözteti az állatcultus korszakait, mondván, hogy Mózes korában csak az Apis volt benn a templomban. Következteti ezt onnan, hogy az a Mózes, a kinek annyi oka volt befeketíteni népe előtt az egyiptomi intézményeket, célja érdekében igen előnyös lett volna gunyolódnia a különféle kártékony állatok tiszteletével. De egy hanggal sem teszi ezt, hanem csupán az Apisról emlékezik meg. Herodotos és Alexandriai Kelemen korában azonban igen is ott van több vad és kártékony állat a templomokban. De nem lehet egyikökben sem egyebet látni, mint symbolumot.

Egyebek között részletesebb vizsgálat alá veszi a Memphisen őrzött és Ptáhnak szentelt Apist, először is arra az esetre támaszkodván, midőn Kambyes leszúrta a szent állatot.

A dolog úgy történt volt, hogy a mint Kambyes elfoglalta Egyiptomot, az Apis kimúlt s mig tartott az idegen hódító szerencséje, nem is akadt új. Majd Kambyes abban a hitben, hogy szerencséje változhatatlan, sergét két részre osztá s egyiket Aethiopia, a másikat Amon-oásisának a meghodítására küldte. Mindkét sereg elpusztult s Kambyes ennek sulya alatt érkeve Memphibe ropant dühben tört ki, hogy Memphis egész népét örömjongásban találta. Azt hívé ugyanis, hogy az ő szerencsétlenségén újjonganak. Kérdőre is vontá ezért a papokat, de ezek azt felelték, hogy a nép csak azért van olyan nagy örömben, mert megtalálták az Apist s ez a szent állat kimaradása után igen örvendetes jelenségnek tekintetik. Kambyes maga elé viteté az újonnan megtalált istenséget s látva, hogy az egy bika, neki ment, hogy szúrja le. Meg is sértette ilyen szavakkal: „Szerencsétlenek! hát van olyan isten, kinek húsa és vére legyen s yással megsebezhető? Valóban egyiptomiakhoz méltó isten!“

Beauregard fejtegetéseiben oda jut, hogy Kambyzes itt nem egy közönséges bravourhajtású volt, nem is a vallási méltatlankodás hatása alatt cselekedett, hanem, mert jól tudta az Apis megjelenésének a jelentőséget: ez a nép önbizalmának a visszatértét jelentette s Kambyzes úgy tett, mint egy találékony hadvezér, ki a legnagyobb válságban és szorultságban (nem voltak hadai) valamely kihívó tettel a legnagyobb biztonságot színeli. Ebből az esetből, valamint abból a tapasztalatából, hogy az Apis magától, vagy a papok kezétől segítettelve elpusztult valahányszor valami nagyobb csapás érte az országot s új mindaddig nem került elő, míg a balszerencse tartott, vagy elérkezett az a kedvező idő, hogy célszerűnek mutatkozott a nép kedélyét a csapást elhárító munkára felvillanyozni: azt következteti, hogy az Apisnak Egyiptom egyik ősi templomában való őrzése nem volt egyéb, mint conventionalis kifejezése a nemzeti szerencse esélyeinek. Az egyiptomiak az istenségnek egy conventionalis jegyével, élő hieroglyphájával fejezték ki azt, hogy az isten boldogságot áraszt a nemzetre, valamint eltűnésével, hogy isten valamely csapást küldött az országra. Azt a szolgálatot tette az Apis, mit korunkban a proclamációk, melyek majd dicsőítik szerencse idején a kivívott sikert, majd a veszély napjaiban kitartásra és áldozatokra hívják fel a népet.

A tiszteletben tartott vadállatok közül bonczkés alá veszi a krokodilt és vízi lovat. Ezekről tudva van, hogy Setnek, a gonosz képviselőjének a jelképei. Ezeknek élő példányai — mint véli — nem voltak Mózes korában benn a templomokban. De már Herodotos meg Alexandriai Kelemen korában igen is ott voltak. De miféle kor ez? Egyiptom ekkor már idegen uralom alatt nyögött, nem volt egy csepp szabad helye sem, hol a nemzeti ellenállást megszervezhette volna. Ilyen ellenállás mégis létezett és arra a nép folyton lelkesítettett. Kik által? A papok által. Hogyan? A papok felhasználták hieroglyphjeiket, melyeket csak az egyiptomiak értettek. Annak az állandó kifejezésére, hogy Egyiptom gyűlölt lények zsákmánya, bevitték templomaikba a gonosz istenség élő jelképeit. Ez volt a mód, melylyel az idegen uralom ellenőrzése mellett is a nemzeti elem színe, java, a papság protestált a nép előtt az idegen uralom ellen. Ennek volt is eredménye. Mert a persákat kiűzték s visszaállították a nemzeti függetlenséget. Ez nem sokáig állott

fenn, egyéb okokból. De az egyiptomiak azután is nehezen adták be a derekukat az idegen hódítóknak, Egyiptom még a római korszak alatt is folyton lázadások színhelye volt. Így nézve az állatcultust, az, tekintve a papság önfeláldozó küzdelmét, inkább dicsőségére, mint szégyenére válik. Kétségekívül sajtáságos, a történelemben egyedül álló módja volt a néphez való beszédnek, az idegenek elleni protestationak, de hát Egyiptom az egyedüli ország, hol hieroglyphekkel, rebusokkal irtak.

Idáig ismét nem lehet követni szerzőnket. Az Apisra nézve felállított sajtáságos theoriának ellenmondanak világos történelmi tények. Kambyes az Apis leszúrása után még több mint három évig időzött Egyiptomban¹⁾ s még ez alatt új Apist találtak, s ennek intronisatióját ugyanazon Kambyes engedte meg, ki Beauregard szerint olyan veszedelmes valamit látott az Apis jelenlétében. Ez az új állat Darius uralkodásának negyedik évében pusztul el, kevéssel az előtt, hogy a persa király, Egyiptomba ment leverni az Aryandes helytartó által támasztott lázadást. Különös tehát Beauregard theoriája szempontjából, hogy Apis jelenik meg Kambyes zsarnok kormánya alatt s éppen akkor tűnik el, midőn megindul a nemzeti mozgalom. Eretnék Apisnak sem tekinthették, mert éppen olyan ünnepélyesen temették el a fenmaradt sirirat szerint ezt az Apist is, mint elődeit. Mi több, Darius szelidebben akarván bánni az egyiptomiakkal, kimélni ohajtván vallásos érzületüket, 100 talentum jutalmat tűzött ki az új Apis szerencsés megtalálójának. Ha az Apist a nemzeti reactio fő symbolumának ismerte volna Kambyes, ilyennek kellett volna ismernie Dáriusnak is s a persa birodalom hirneves újjá szervezője olyan engedményt a politikában teljességgel nem tehetett volna, a minő lett volna a Beauregard értelmezése szerint az Apis megtalálásának elősegítése. Apisok voltak a persa uralom további szakában, valamint a görög uralom alatt is.

Hogy a cultusban szereplő állatok csak symbolumok voltak, egyszerűbb és természetesebb érvekkel s helyesebb adatokkal indokolható. Az istenek plastikai megjelölésénél szintén állatokhoz folyamodtak, mint részben láttuk is már, éppen Beauregardnak az egyiptomi állítólagos fetischismusról szóló fejtegetései ismertetésénél. Midőn ugyanis valamely istenséget vagy mondjuk isteni

¹⁾ Alfred Wiedemann, *Aegyptische Geschichte*. Gotha. 1884. 673—4.

tulajdont,, isteni tökéletességet akartak érzékeltetni, folyamodtak egy olyan állathoz, melyben volt valami hasonló azon tulajdonsághoz, vagy legalább képzelték, hogy van. És aztán vagy ennek az állatnak egész alakja lett amaz isteni tulajdon jegye, vagy egy emberi alak amaz állat valamely részével ellátva, ki-egészítve, vagy amaz állat teste emberfővel. P. o. az Isissel azonos Hathort, az anyaság elvének representánsát egy egész tehén alakjával ábrázolták, használatos lévén az egyiptomiaknál a tehén úgy, mint az anyaság mintaképe, jelképe. Isis ábrázolványa női alak tehénfővel vagy női alak tehénszarvval, (minthogy a napnak neje, máskor anyja, van solaris jegye is: a nap tányéra; van Hathornok is). Rát és Horust emberi alak ábrázolta karvalyfővel, mert a nap útját ahhoz hasonlították, mintha arany karvaly repülne át az égen; innen a napot, Rát egészen egyszerűen úgy is ábrázolták, mint egy szárnyas kereket. Amon jegye emberi alak volt vörös koronával, két tollal, kormánypálczával és nyilakkal, de olykor egy bika, úgyszintén az Amonnal azonos Ptáhnak. Hogy honnan ez az utóbbi jegy, különféle magyarázatai vannak. A Beauregardét láttuk, Pierret már úgy értelmezi, hogy itt az a fogalom lép előtérbe, hogy isten mindennek teremtője, sőt magának is nemzője, teremtője. E tulajdon jelölésére pedig az erős nemző tehetséggel bíró bika különösen alkalmasnak látszott. Nem ugyan istenségek, de legalább szentek jelzése végett találunk a keresztyény középkorban is ilyen symbolikus alakokat, miket bátran hasonlíthatni az egyiptomi plastikai hieroglyphekhez. Ott vannak az evangelisták symbolumai, a bibliai Cherub alkatelemei: Matée az angyal, Márké az oroszlán, Lukácsé az ökör, Jánosé a sas s a középkori szobrászatban János előfordul olyan alakban, mely emberi test sas fővel, Lukács emberi testtel, ökörfővel.¹⁾

Kétségkívül a templomokban tartott élő állatoknak is csak úgy symbolikus jelentésüknek kellett lenniök, mint a faragottaknak. Valószínűleg az az okoskodás volt itt irányadó, hogy az élő symbolum még több hatással van a hívőkre a holt ábrázolványoknál. S hogy aztán ezekhez az állatokhoz, élő és faragott alakokhoz, a tisztelet egy nemével közeledtek, az azon általános emberi

¹⁾ Dr. W. Lübke. Grundriss der Kunstgeschichte. 382. l.

tulajdon következménye,¹⁾ melynél fogva szeretetünk, tiszteletünk tárgyának még képét vagy egyéb emlékeztetőjét is tiszteletben szeretjük tartani. Barátunk, szeretteink képéhez az érzés azon nemével közeledünk, melylyel az élő iránt viseltetünk. Tiszteljük a zászlót, becsben tartjuk az imakönyvet, holott azok magukban véve tisztán csak materiák.

Az ugynevezett állatcultus tehát csak consequentia, nem principium.²⁾

Vallásos symbolumok, melyek hasonlíthatók részben az egyiptomiakhoz, vannak korunkban is. Csak az Agnus Deit hozom fel. Alakja ott van a katolikus templomok főhelyein s méltán mondja Beauregard, hogy néhány ezer év múlva, ha civilisatiókat olyan katastróphák érnék, mint az egyiptomit, ha arról csak olyan töredékes tudósítások maradnának fenn, minők néhány tized előtt az egyiptomiakról szólók voltak, ama késő kor buvárai könnyen arra a gondolatra jöhetnének, hogy az egykori katolikusok egyebek között a bárányt is imádták, ámde mi tudjuk, hogy ez csak Krisztus jelképe.

A fennebbiek után természetes következménynek fog feltűnni, hogy a szent állatokat holtuk után bebalzsamozták s gondosan eltemették.

*

Az ismertetett vélemények azt mutatják, hogy az egyiptomi vallás körül tett buvárlatok jelen állása még különböző értelmezéseket enged meg, de annyi kétségtelen, hogy az a vallás sokkal emelkedettebb volt, mint a régiak hiányos vagy téves tudósításai alapján sokáig hitték. Beauregard tanai tekintetében eléggé kifejtettük nézetünket, a mi pedig a többieket illeti, itt is a már elmondottak után elég lesz röviden annyit kijelentenünk, hogy midőn Le Page Renouf és Brugsch pantheismusnak minősítik a kérdésben levő vallást, nézetünk szerint a leghelyesebb úton járnak. Mindent összevetve, úgy látszik, hogy az egyiptomiak egy szellemi főlényre vitték vissza a mindenség eredetét s hitük szerint ez a szellemi főlény a mindenségben keresendő, azzal egybeforrvá folytatja örök existentiáját s a természetet életető erőben

¹⁾ Beauregard szerint is.

²⁾ Renouf 232. l.

nyilvánul. Csak e tétel elfogadása mellett lehetséges egyfelől az ősmertetett monotheismust mutató jelzők és szerepek, másfelől ama hymnusok értelmezése, melyekben kétségbevonhatatlanul a természet nagyszerű alkotásai, erői istenítettnek. Bár egynek hitték az alaperőt, de a vallásos szemlélődés részekre bontá a természet sok oldalúságához képest s a mythologisálás a nevekből tulajdonneveket és személyeket alkotott. De a szent szövegekben lépten-nyomon fordulnak elő direct és indirect figyelmeztetések, hogy azok a látzólag önálló istenségek csak formái, nevei a főlénynek, hogy az az alaperő ezer felé szakad a természetben s mégis egy.

A mi Pierret solaris monotheismusát illeti, e rendszer csak egy része az igazságnak. Való, hogy a napnak, helyesebben: az istent manifestáló napnak első rangú szerep jut az egyiptomi valóságban, a mythologia tarka alakításai főképp e körül csoportosultak; való, hogy az egyiptomi felfogta a nap fő szerepét mind abban, mi él: de tagadhatatlan, hogy megkülönböztette az élő természetnek még egyéb tényezőit is, vallásos áhitattal fordulva azokhoz.

*

Ama tétel felállításával, hogy isten teremtette a világot, nem elégedtek meg az egyiptomiak, hanem igyekeztek a mikéntet is megfejteni s így a következő kosmogoniahoz jutottak.

„Kezdetben nem vala sem ég, sem föld. A Nun-nak nevezett, vég nélküli ős víz, sűrű sötétségtől övezve, tölté be a mindenséget és méhében rejté a férfiúi és női csirákat vagy a jövő világ kezdeteit. Az isteni ős szellem, mint az ős víz ős anyagától elválaszthatatlan, vágyat érzett magában teremtő cselekvésre és szava életre hívta a világot, melynek alkata és formagazdag arczulata előre tükröződött a szemében. A világ előállta után teste körrajzai, színei megfelelték az igazságnak, azaz az isteni szellem eredeti képzeteinek jövő munkájáról. A teremtés első ténye kezdődött egy tojás alkotásával az ős vízből, a tojásból a nap (Ra) lépett elő, közvetlen eredete az életnek e földön. Az isteni szellem mindenhatósága a maga legtündöklőbb alakjában a feljövő napban testesült meg“.)

¹⁾ Brugsch, 101. l.

Tehát a világ eredete s első sorban a fény előállása egy nedves ősz anyagban keresendő. Oly felfogás ez, a mely a föld különböző helyein árja és sémi népeknél egyaránt előfordul. Helyesen jegyzi meg Brugsch, hogy ezt nem kell valamely philosophiai szemlélődés eredményének tekintenünk, hanem egyszerűen a nap pályafutása mindennapos megfigyeléséből származónak. Tengerpartokon, nagy kiterjedésű síkok tavai, folyói, folyótorkolatai közelében a nap minden feljöttékor úgy tűnik a szemlélő elé, mintha a vízből merülne fel. A természet továbbá a nap feljöttével mindennap mintegy újból születni látszik és e mindennapi születés mintájára alkották meg aztán fogalmukat a világ első születéséről, mondván, hogy a fény, minden élet eredete, a vízből lépett elő.¹⁾

Az egyiptomi kosmogonia szerint az ősz szellem, az isteni erő eleitől fogva benne lakik az ősz anyagban, mondhatni azzal azonos, de spontán elhatározására, az ige kimondására van szükség, hogy öntudatos tevékenység nyilvánuljon a rendezetlen tömegben, mire létre jő a világ, megalakul a világrend. Úgy az ősz anyagot, mint a teremtő erőt Nun-nak nevezték. De megfelelőleg annak a kétségtelen ténynek, hogy az egyiptomi pantheon különálló istennevei alatt nagyrészt ugyanazon vallásos fogalmakat értettek: azt tapasztalhatni, hogy Nun szerepét Hermopolisban Thot, Memphisben Ptah, Thebaeben Amon, Elephantinében, Latopolisban s más felső egyiptomi városokban Chnum képviseli, sőt mivel a magát s a világot teremtő isten nőnemű tulajdonságúnak is képzel-tetett, hasonló szereppel bír Neith, Isis, Hathor, Bast, stb.²⁾

*

Az egyiptomi vallásban kiváló fontossággal bír a lélek halhatatlanságáról, a jövő életről szóló tan.

A pyramisok, e világcsodák, meg a napjainkig fennmaradt különböző rendszerű sírok, melyeket bámulatos technika, óriási munkaerő hozott létre, magukban is elegendők volnának azon meggyőződés felköltésére, hogy építőiknek fölötte sokat kellett foglalkozniok a jövő élet gondolatával. Még élénkebben tanuskodik e mellett az úgynevezett Halottak Könyve, melynek napfényre került különböző kiadásai legnagyobb részét teszik az egyiptomi irodalom maradványainak. E szent iratoknak egészen világos alaptan-tétele az, hogy a lélek, azaz az emberi alakba költözött isteni szik-

¹⁾ Brugsch, 101 s köv. ²⁾ Brugsch, 107 s köv.

ra halhatatlan, feltéve, hogy földi életében nem tért el az igazság útjáról. Az örökkévalóságot érintő e tan a véges emberi elme fejtegetései alá kerülvén, elveszté elvont, eszményi jellegét és anyagi szint öltött fel, inkább elhomályosítva, mint megvilágítva számtalan fejtegetéssel, részletes leirással.

Ama tannak egyik fontos következményű tétele, hogy nem csak a lélek halhatatlan, hanem feltámad a test is s egyiknek szüksége van a másikra. Innen a nagy gond, melylyel a sírokat készítették s a holttesteket a balzsamozás művészetével konserválták. A szicíliai Diodorus e szokást azzal a sokat emlegetett mondással örökítette meg, hogy az egyiptomiak házaikat a rövid idő miatt, melyet azokban tölthettek, csak beszállóknak, ellenben sírjaikat örök lakásoknak tekintették. Ennek az állításnak a második fele, mond Renouf, szószerint igaz, mert pa t' eta, a mint a legrégebbi időktől kezdve a sírokat nevezték, „örök lakhely“ jelent.¹⁾

Szóljunk itt pár szót e sírokról s azután a halottak könyvében leirt jövő élet némely mozzanatairól.

A pyramisoknál nincs miért időznöm, eleget olvasott és hallott azokról mindenki s tudja, hogy ama roppant épületek királysírok voltak. A rendeltetésükről forgalomba hozott sok selejtes vélemény végleg megtalálta czáfolatát, a midón abban a pyramisban, a melyet Herodotos Mykerinos király sirjának mondott, megtalálták csakugyan e királynak, a feliratok Menkerájának a kőkoporsóját és mumiatokját; különösen pedig a midón a legnagyobb pyramis belsejébe vésett feliratokból leolvasták az építető nevét a Krisztus előtti V. ezredben élt Chufuét, ugyanazét, a kinek Cheopsz név alatt tulajdonította Herodotos a legnagyobb pyramis építését.²⁾

¹⁾ Renouf, 120. l.

²⁾ Chufu a IV. dynastia 2-ik, Menkera 5-ik tagja. Edynastia trónra jutását az aegyptológok közül legkésőbbro Lepsius teszi: 3124-re K. e., legkorábbra pedig: Champollion-Figeac: 5121-re. Mariette 4235 re. Wiedemann 1884-ben kiadott Aegyptische Geschichtjében összevetve több aegyptológ számítását 4875-re teszi az approximativ évszámot. Midón Menkera koporsóját Angliába akarták szállítani, a kő sarkophág a hajóval együtt a tengerbe süllyedett. De megmaradt a sykomorfából készült koporsó (numia-tok) fedele, melynek felirata becses tanúsága annak, hogy a jövő életről szóló tan már ebben az ősrégi korban úgy ki volt fejtvé, mint később ismerték. A szöveg fordítását kevés eltéréssel adják: Wiedemann 192, Maspero 72, Renouf 173.

Később a királyok felhagytak a pyramisok építésével és sírjaikat sziklahegyek oldalába mélyítették. Az e nemű, olykor a legmerészebb tervezetű¹⁾ s óriási munkával végrehajtott sírok legérdekesebb példái a biban-el-moluki királysírok a XIX. dynastia alapítója, I. Sėti óta. De nagy számmal maradtak fenn épp annyi művészettel, mint munkával készült sírok magánosoktól. Ilyeneknek legérdekesebb sorozata a beni-hasani sírok, a Nilus völgyét jobb felől kísérő hegyek oldalában. E sírok tervezetétől lényegesen különböznek a sík helyen készültek, de abban mindenik megegyezik, hogy meg van benne a három fő helyiség, 1) a sírkápolna, egy tágas terem, mely arra szolgált, hogy a halott hozzátartozói körönkint összegyűljenek benne s áldozatokat mutassanak be az elköltözöttnek, érte imádkozzanak. Itt, e helyen, lefestve látták az elköltözött egész életét. Mert a falak sűrűn be voltak borítva reliefekkel, melyek az illetőt élete foglalkozásai közben tüntették fel: mint gyakorolta hivatalát, mint időzött mezei jószágain, ügyelte munkásait, gyönyörködött barmaiban, mint mulatott, vadászott vagy zenét hallgatott, társalgott. A reliefek a régibb korban kivétel nélkül a földi élet jeleneteit ábrázolják s csak később jut tér a jövő életnek is. A rajzokat, domborműveket többnyire magyarázó feliratok, komoly vagy tréfás mondások kísérik. 2) A terem egyik oldala mellett van egy szűkebb helyiség, melybe az elhúnyt szobraikat helyezték és a melynek bejárata el volt falazva, csupán egy kis nyílás hagyatván fenn, melyen keresztül az áldozat füstje, az összegyűltek imája a szobrokig hatolhatott. 3) A tulajdonképeni sírbolt mélyen lenn volt a kősziklában s ahhoz egy kútszerű, több meter hosszú nyílás vezetett le a nagy teremből, de a melyet a halott elhelyezése után nehezen eltávolítható építő anyaggal betömtek, úgy, hogy az ilyen sírok felnyitása a későbbi kincskeresőknek és tudományos kutatóknak igen fáradságos munkába került.

A terembe való bemenetel fölé, valamint a belső falakra is imákat véstek be, melyekben kérték, hogy a halott boldog legyen, kívánták, hogy áldozatokat kapjon az ünnepek alkalmával, az év elején, minden hónapban, félhónapban, sőt mindennap is. S az ál-

¹⁾ Sėti sírjáról mondja Lenormant: „az ember alig bírja fölfogni, hogy az építés miként merészkedett csak tervét is megalkotni.“ Részletesebben ismerteti: Ebers György: Aegypten in Bild und Wort. 2. köt. 328 s köv.

dozatokat a hátramaradtak igyekeztek pontosan gyakorolni, mert általában minden egyiptominak legfőbb vágyai közé tartozott, hogy holta után minél többet s minél tovább emlegessék. Ennek előmozdítása s egyáltalában a halottak emlékének ápolása első sorban a fiú kötelessége volt s főképp ezért tekintették áldásnak a fiú születését. Ha valaki ellenségének valami igen rosszat akart kívánni, azt az átkot kérte reá, hogy ne hagyhasson maga után fiat hátra s emléke vesszen ki örökre. II. Ramses egy hosszú felíratban emlékeztet meg azokról az intézkedésekről, melyeket atyja I. Sétí emlékezetének a tiszteletére tett, így szól a többek közt: „A legszebb, mit látni, a legjobb, miről hallani lehet: a háládatos gyermek, kinek szíve atyjáért dobog.“ Dicsekszik aztán, hogy ő is ilyen fiú, ki atyja emlékének ápolására tőle minden kitelhetőt megtett; míg e földön él, áldozatokat mutat be neki; gondját viseli templomainak, oltárainak, azokat helyreállítá, papokat állított be szolgálatára; nagy uradalmakat, ellátva jobbagyokkal, kézmivesekkel, marhaállománynyal, hajókkal, rendelt a papok szükségletére. Ha így gondoskodtak a királyok atyáik emlékéért, nem csoda, ha azok cultusa évezredekken keresztül, megszakadás nélkül állott fenn. Így a XXVI. dynastia (664—524 K. e.) korában szerepel egy Psemtek nevű papja Chufu királynak, a legnagyobb pyramis építőjének.

A mumiák mellé tettek egy-egy példányt az u. n. Halottak Könyvéből. Ezek nem voltak egyenlő terjedelműek, hanem ki-ki halottja számára tehetsége szerint készítettett egy többé-kevésbé teljes másolatot egy terjedelmes régi szöveg után. Teljes példány nem létezik a fennmaradtak közt. A legterjedelmesebb Turinban van, 165 fejezetből áll, mégis hiányoznak belőle olyan fejezetek, melyek másokban előfordulnak. Legutolsó alakjuk e vallásos iratoknak valószínűleg a XXVI. dynastia korából származik, de alapjukban igen régiek: némely fejezetről az mondatik, hogy az I. dynastia korából, másokról, hogy a IV. dynastiabeli Menkera idejéből származnak s csakugyan sok fejezetet találtak olyan emlékműveken, melyek a Hyksosok beütése előtt jóval korábbi időkől származnak. Mert t. i. az egyes fejezeteket nemcsak papyrusra írták, hanem koporsókra, sírok falaira stb. is vésték vagy rajzolták.

A Halottak Könyvének fejezetei tartalmaztak először is imákat, melyeket a balzsamozás közben mondtak és a melyekkel Osi-

rist kegyelmességre, Thotot arra kérték, hogy vezérelje az illetőt az alvilágban. Voltak bennük tanítások, hogy a halott meg tudjon felelni mind azokra a kérdésekre, a melyek a vallásos tanok köréből majd elébe terjesztetnek. Midőn a mumia már el volt helyezve a sírboltban s el volt látva minden, e földön közölhető tanításokkal, a lélek kilépett a koporsóból. Az így vándorútjára indult lélek az egyiptomiak hite szerint nem csupa szellem, hanem még a földön viselt testet is elhagyva, bizonyos anyagias alakot öltött magára, evett és ivott. Útközben a legnagyobb veszélyekkel, gonosz lényekkel kell megküzdenie, de győzedelmeskedik mind ezek felett, részint a Halottak Könyvéből merített tudomány, részint Thot tanácsai segítségével. Majd visszanyeri a földön viselt s a balzsamozással megőrzött testét, már ennek birtokában van, midőn Anubis átvezeti egy tekervényes labirinthen s majd az igazság specialis representánsa, istennője Osiris ítélőszéke elé vezeti, hol sorsa végleg eldől. Itt bizonytságot kell tennie először tudományáról, hogy t. i. mennyiben jártas a vallás tanaiban. Meg kell mondania az Osiris körül ülő 42 bíró nevét, jelentőségét. Mind ebben vezérli őt a Halottak Könyve. Másodszer igazolnia kell, hogy tiszta életű volt a földön. Az egyiptomiak erkölcsi fogalmai szempontjából is szerfölött érdekes az a beszéd, melyet a halott most Osirisnek s aztán a többi 42 bírónak elmond. E beszéd Maspero) fordítása szerint így hangzik: „Üdv nektek igazság urai! Üdv neked nagy isten, az igazság ura! Hozzád jövök parancsolóm, hozzád közeledek, hogy lássam magasztosságodat! Mert tudva van, hogy ismerem a te nevedet, s azon 42 bíróét, kik veled együtt ülnek az igazság csarnokában, kik a gonoszok testével és vérével táplálkoznak azon a napon, a melyen a szavakat mérlegelik Osiris, az igazság tanuja előtt. Kettős szellem, az igazság ura, a te neved. Igen, én ismerlek titeket, igazság urai, igazságot hoztam nektek, irtottam számatokra a hazugságot. Az emberek ellen nem követtem el hamisságot és csalást! Nem üldöztem az özvegyeket! A törvény előtt nem hazudtam! Nem tudom, mi a hazugság! Mi tiltva van, nem cselekedtem! A munkafelügyelőkkel nem dolgoztattam naponta többet, mint a mennyi illet! . . . Nem voltam

) Maspero, *Gesch der Morgenländ. Völker im Altertum*. Überz. v. Pietschmann 43—44 l.

könnyelmű! Nem voltam tunya! Nem voltam munkátlan! Nem voltam kelleetlen! Nem tettem olyat, mi gyűlöletes az istenek előtt! A szolgát nem bujtogattam fel ura ellen! Nem éheztettem senkit! Nem okoztam könnyeket! Nem gyilkoltam! Orgyilkost nem béreltem fel! Nem leselkedtem senki után! Nem loptam el a templomoktól a kenyeret! Nem sikkasztottam el az isteneknek szánt áldozati kalácsot! Nem fosztottam ki a halottak holmiját és kötelekeit! . . . Nem csaltam! Nem hamisítottam meg a gabona-mértékeket! Egy ujjnyit sem csaltam a mértéknél! A szántóföldek-ből nem tulajdonítottam el egy cseppet sem! Nem követtem el csalást a mérleg nehezékeivel! Nem hamisítottam meg a mérleg egyensúlyát! A csecsemők szájától nem vontam meg a tejet! A szent állatokra nem vadásztam! A szent madarakat nem fogtam el! A szent halakat nem halásztam ki tavaikból! A vizet nem fogtam el! A víznek egyetlen ágát sem metszettem el! A szent tüzet nem oltottam ki! . . . Az isteneknek szánt barmokat nem hajtottam el! Az istent nem kergettem vissza a processióján! Tiszta vagyok! tiszta vagyok! tiszta vagyok!”

Megjegyzendő, hogy a halott egész tulvilági útjában Osiris név alatt szerepel. Ennek megfejtésére részben az szolgál, hogy az igazak holtuk után általában egybe olvadtak az istenséggel, s hogy aztán a halott miért nyeri éppen az Osiris nevet, abban leli magyarázatát, hogy az egyiptomiak az emberi élet folyását a nap pályájához hasonlították. A nap mint egy gyerek születik reggel, küzd ellenségeivel s miután elérte pályája tetőpontját, hanyatlani kezd, hogy este meghalni lássék; de valójában nem hal meg, hanem mint Osiris haladja meg útját az alvilágban, hogy másnap újra szülessék. E jeleneteket már a legrégibb idők óta az emberi élet fő mozzanataihoz hasonlították: már Menkera király az ő kóporsója fedelén levő felíratban úgy szerepel, mint Osiris.

Miután a halott bírái előtt tanúságot tett maga mellett, szívet Horus és Anubis az igazság mérlegére helyezik s ha azt nem billenti le a másik serpenyő, melyben az igazság jelképe van, az illető idvezül; ha pedig szíve gonosznak bizonyult, elítéltetik. A gonoszok vagy azonnal megsemmisülnek vagy még egy darabig a földön kóborolnak s vagy emberekbe bújnak s azokat gyötrik, vagy tisztátalan állatok alakjait öltik fel. De minden esetben bizonyos idő múlva sorsuk a megsemmisülés.

A jók visszatérnek eredeti kútforrásukhoz, istenhez, vele egygyé olvadnak össze. A feloldozott lelkek identificáltak a sokféle név alatt megkülönböztetett istenségekkel: hol mint Osiris, hol mint Ra, Tmu, Horus, Seb stb. szerepelnek. Mint isten millió-megmillioszor, azaz örökkön-örökké újjá születnek. Ime a nagy különbség az ind és egyiptomi világnézet közt. Az indokra nézve a legnagyobb boldogság, a legfőbb cél a megsemmisülés volt s a legborzasztóbb büntetés az újjászületés végnélküli sora, ellenben az egyiptomi előtt a főboldogság az öröklét volt. Igen, mert az egyiptomi telve volt életkedvvel, szerette a földi életet, meg birta becsülni annak örömeit s bátor szívvel hordozta terheit. Ennek jellemző tanúsága, hogy a tulvilági életnek is legnagyobb gyönyörüségeül azt tartotta, hogy ott majd olyan pompás földet fog szántani, hol a gabona hét-rőf magosat nő, három sőt négy rőf hosszú kalászt hoz. Persze bőven lesz jó itala, tápláló és ízletes eledele s friss szellő fogja üdíteni. Ha tetszik, vissza is tér a földre, vagy időzhetik bármely részében a mindenségnek, különböző alakokat öltvén magára. De megjegyzendő, hogy ezek a metamorphosisok nem szükségképiek, mint az indus lélekvandorlásban, hanem egyesesen az illető lélektől vagy geniusának tetszésétől függönek. Itt egy oly kifejezést használtunk, mely magyarázatot igényel: a genius t. i. Az egyiptomiak úgy hitték, hogy az embernek a maga testében lakó lelkén kívül van egy saját geniusa, szellemi alteregoja olyan értelemben, mint a fervek a persáknál. Ka-nak nevezték, fenmarad a test halála után és sokszor szerepel a meghalt vagy lelke helyett, sokszor ennek szólnak az áldozatok s az idvezült cselekedeteit ez irányozza. Egész szerepe, viszonya a lélekhez, homályos.

*

A vallások értékének megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül a moral, melyet az illető vallás a maga követőinek tanít. Azok az erkölcsi tanok, a melyek elveiket az egyiptomi vallásból merítették, ennek színvonalát csak emelhetik szemünkben. Az a negatív confessio, a melyet a halottak Osiris ítélőszéke előtt tesznek, elegendő bizonyosságul szolgál a mellett, hogy az egyiptomiak morálelvei nemesek és emelkedettek voltak. Tanították az istenfélelmet, jámborságot, szemérmességet, önuralmat tettben és szó-

ban, az alsóbb rangiak iránt jóindulatot, felsőbbek iránt tisztel-
tet, a szülők, a felebarátok iránti szeretetet, gyengék oltalmát.
Törvénykönyvük súlyosan büntette az olyat, ki veszélyben forgó
embertársának nem vitt segílyt, bár tehetne volna; továbbá egy-
aránt sujtotta a szabad ember és rabszolga gyilkosát.

Az egyiptomiak morálelvei általában hasonlítanak az ó tes-
tamentomiakhoz s kétségen kívül helyes úton járnak azok, a kik
e tekintetben tényleges összefüggést keresnek az egyiptomiak és
zsidók között, még pedig a chronológiára való tekintettel úgy,
hogy az elsőeknek kellett az utóbbiak tanítóinak lenniök. Ennek
csak egy megkapó bizonyosságát hozom itt fel: egy ősrégi erkölcsi
tanítást abból a műből, melyet a világon ismert könyvek közt a
legrégebbsnek tartanak, s melyből már fennebb, Renouf után me-
rítettünk. Ez az u. n. Prisse-papyrus, a francia nemzeti könyv-
tárban. Egyik részét, a mely 15 lapból áll, egy Pta-h-hotep
nevű öreg királyfi és nomosfőnök írta a K. e. IV. ezredben Assa
király, az V. dyanastia (K. e. 3951—3703. Mariette szerint) nyol-
czadik tagja korában. A 110 éves író eleven színekkel, de elég
naivul panaszkodván a könyvben azokról a kellemetlenségekről,
melyek az öregkor kísérői, előadja, hogy kérdést intézett istenhez:
mi hasznot tehetne még elgyöngült állapotában, mire azt a taná-
csot nyerte, hogy adjon tanításokat az ifjúságnak. Így osztja aztán
erkölcsi leczkéit, melyek közül legérdemesebb az említésre im ez:
„Áldás a tanulékony fiu engedelmessége; a fiu, ki atyjának szót fo-
gad, öreg lesz épp ennélfogva.“ Lehet-e tagadni, hogy „Tiszteljed
atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj a földön“ írója Egyip-
tom morálja által volt inspirálva.

S itt csaknem végezhetném, de álljon még itt néhány érde-
kes részlet abból az ősrégi erkölcsstanból: „Ha nagyra vitted dol-
godat, miután alacsony sorsú valál, ha kincseket gyűjtöttél, miután
szegény voltál, úgy, hogy városod legelőkelőbbje lettél, s ha az em-
berek gazdagságról ismérnek és hatalmas úr vagy, ne engedd, hogy
szived fenhéjázó legyen a gazdagságért, mert annak a szerzője isten.
Ne vesd meg felebarátodat, ki az, mi te magad voltál, hanem bánj
úgy vele, mintha hozzád hasonló volna. Ha bölcs akarsz lenni,
gondoskodj házadról, szeresd feleségedet s ne pörölj vele, tartsd
jól, ékesítsd, mert az jól esik testének, adj neki jó illatszereket, s

mig élsz, szerezz neki örömeket, mert egy olyan jószág ő, a melynek a birtokoshoz méltónak kell lennie. Mindenekelőtt ne légy gombra. Mig élsz, vidámságtól sugározzék arcod, mert még senki sem hagyhatta oda koporsóját, ha egyszer beletették.“

Ugyancsak a Prisse-papyruson van egy más, Ptah-hotepnél még régebbi szerzőtől származó csonka mű, melyben az író Lenormant szerint bölcs Salamon példabeszédeire emlékeztetően mondja: „A szerencse minden helyzetet jóvá teszen, csekély baleset elegendő megalázni a legnagyobb embert.—A jó szó fénylőbben tündököl, mint a smaragd, melyet a rabszolga keze a kövecsek közt talál. — A tudóst átjárja tudománya; jóságos a keble, kellemesek ajkai.“¹⁾

Dr. Schilling Lajos.

---

¹⁾ A Prisse papyrusról és Ptah-hotepről lásd: Lenormant, 342—3 l. — Maspero, 82—4. Wiedemann, 201—3.
